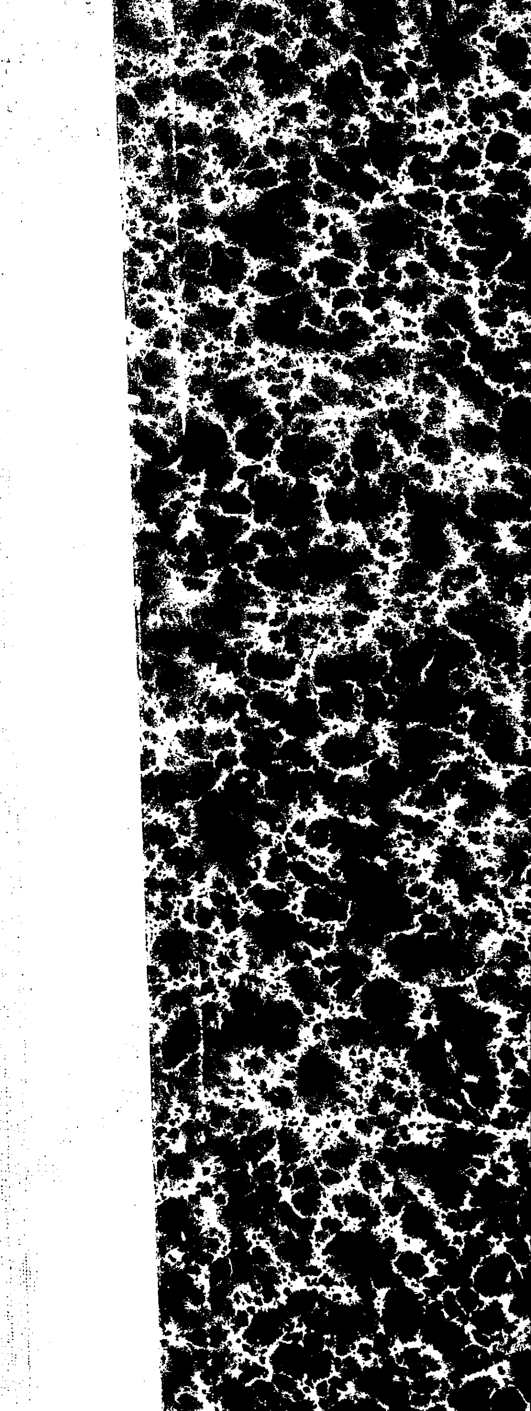

Crescat Scientia
Vita Excolatur

Gen Bib

DE HEILIGE MENAS.

R. MIEDEMA.

DE HEILIGE MENAS.

Menas-ampul van de meest voorkomende type, op ware grootte.
(Zie blz. 39 vg.)
In het bezit van den schrijver.

DE HEILIGE MENAS.

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS DR. G. JELGERSMA, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP DINSDAG 9 DECEMBER 1913, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR **REIN MIEDEMA**, GEBOREN TE ROTTERDAM. * * * * * * * * * * * * *

ROTTERDAM. — W. J. VAN HENGEL.
1913.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

AAN MIJNE OUDERS

EN

AAN MIJNE VROUW.

VOORWOORD.

Eerst als men de Universiteit verlaten heeft beseft men ten volle welke schatten men daar heeft ontvangen. Daarom is het voor mij meer dan het volgen van eene gewoonte, als ik bij de voltooiing van mijne universitaire studie mijn grooten dank betuig aan allen die hunne talenten schonken om er ook mijn verstand en niet minder mijn zieleleven mede te verrijken.

Een woord van dank zij hier in de eerste plaats gericht tot U, hooggeleerde promotor, Prof. PIJPER, die mij aanmoedigdet de bestudeering van het Oostersche Christendom ter hand te nemen en mij met raad en daad terzijde stondt, niet het minste op de vergaderingen van het historisch gezelschap S. S. S. waar uwe voorlichting in de palaeographie mij, ook voor mijn proefschrift, onschatbare diensten bewees.

Met dankbaarheid denk ik terug aan de uren waarop gij, hooggeleerde LAKE ons, studenten, inleiddet in de Nieuw Testamentische problemen en de Oud-Christelijke Letterkunde. Uw sympathieke wijze van doceeren en de belangrijkheid van de door U behandelde onderwerpen blijven mij een goede herinnering, evenals de uren, in vriendschappelijk gesprek op uw studeerkamer doorgebracht.

Ook uw colleges, hooggeleerde EERDMANS, zijn voor mij steeds een rijke bron van kennis geweest. Voor de welwillendheid, waarmede gij bereid waart mij op uw studeerkamer te ontvangen tot het lezen van Mandeesch ben ik u zeer erkentelijk.

Met eerbied en liefde herdenk ik hier mijn overleden leermeester, den hooggeleerden WILDEBOER. Hij was voor ons een vaderlijke vriend, een onvermoeide raadgever. Het was voor mij een vreugde van dezen vriendelijken geleerde leiding te mogen ontvangen bij de bestudeering van de Syrische taal.

Dankbaar ben ik ook U, hooggeleerde KRISTENSEN voor uw boeiende colleges over de geschiedenis en de wijsbegeerte van den godsdienst en evenzeer U, hooggeleerde CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE voor uw schitterende essays over theologische en ethische onderwerpen waardoor gij bij ons de liefde voor de theologie aanwakkerdet.

De leerrijke, gezellige avonden, op uw studeerkamer, hooggeleerde HARTMAN, doorgebracht, blijven mij een aangename herinnering uit mijn studententijd.

De bereidwilligheid waarmede gij, hooggeleerde SNOUCK HURGRONJE, mij gedurende eenigen tijd als uw leerling het Arabisch doceerdet, stel ik op hoogen prijs. Niet dan tot mijn groot leedwezen was ik door mijn ambtelijke arbeid genoodzaakt uw colleges op te geven.

Bijzonderen dank ben ik verschuldigd aan u, hooggeachte Dr. BOESER voor uw onderwijs in de Koptische taal en voor de vriendschappelijke wijze waarmede gij mij steeds bij mijne studie van het Christendom in Egypte terzijde stond.

Moge voor U, hooggeleerde GROENEWEGEN, mijn liefde voor de Remonstantsche Broederschap het bewijs leveren van den invloed die er van U op uw leerlingen uitging. Ik meen U mijn dankbaarheid voor al hetgeen gij ons gaaft, het beste te kunnen toonen door de hooge beginselen en gedachten waarvoor gij ons liefde en eerbied inboezemdet, te helpen verdedigen en verbreiden.

De namen van den director der Hollandsche historische school Dr. GISBERT BROM en den beminnelijken rector van het Duitsche Campo Santo Mgr. A. DE WAAL te Rome mogen hier niet verzwegen worden. Ook aan hen mijn hartelijken dank voor de hulp die zij mij verleenden.

Ten slotte: een woord van warmen dank tot U, leden en oud-leden van mijn geliefd theologisch gezelschap: „Quisque sius Viribus". De uren, in uw midden doorgebracht, zijn voor mij onvergetelijk en van onberekenbare waarde. Behalve aan mijn ouders en leermeesters heb ik aan U mijn vorming tot theoloog en tot mensch te danken.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

INLEIDENDE OPMERKINGEN OVER DE BETEEKENIS VAN DEN HEILIGEN MENAS EN ZIJN HEILIGDOM IN DE LYBISCHE WOESTIJN.

Nog te spreken over de waarde en de beteekenis der historische studie van het Oostersch-Grieksche Christendom na al hetgeen Prof. Dr. J. de Zwaan daarover in zijn rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleeraar aan de Leidsche Universiteit, heeft gezegd, schijnt mij overbodig [1]). De beteekenis hiervan kan, vooral met het oog op den toestand waarin zich heden ten dage de studiën over het oudste Christendom bevinden, niet hoog genoeg worden aangeslagen.

Deze arbeid raakt, zooals Dr. de Zwaan terecht zegt, den wortel van ons historisch Christendom. „Dit gevoelt men terstond, wanneer men let op het feit, dat naast de Grieksch-Romeinsche wereld, waarop onze Christelijke cultuur rijst, eene Oostersch-Grieksche geesteswereld heeft bestaan. De lijnen te trekken, die van het heden en het verleden dezer Oostersch-Grieksche wereld uit, in hare Christelijke periode voeren naar de sfeer, waarbinnen het oudste Christendom het licht zag, schijnt mij toe een grootsche taak te zijn, die den ijver en de samenwerking van velen niet te vergeefs in beslag zal nemen. Terwijl n.l. de vergelijkende godsdienst-

1) Dr. J. de Zwaan, *De beteekenis der historische studie van het Oostersch-Grieksch Christendom.* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Buitengewoon Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden op den 1en Mei 1912, Haarlem, 1912.

wetenschap, waaraan de naam van wijlen Prof. Tiele, en met hem de naam van deze (Leidsche) Hoogeschool, blijvend verbonden is, van de oudheid uit tot op de periode van de wording des Christendoms opklimt, volgen de studiën van het Oostersch-Grieksch Christendom de lijnen, die van het heden uit naar ditzelfde punt convergeeren. Zij zullen op den duur ongetwijfeld resultaten opleveren, die strekken tot aanvulling en contrôle van de z.g. religionsgeschichtliche studiën op het gebied der oudste Christenheid. Eene wisselwerking en wederzijdsche contrôle op dit zeer moeilijk studieveld kan niet anders dan nuttig werken" [1]).

De ontginning van dit „schromelijk verwaarloosde" arbeidsveld [2]) kan men op verschillende punten aanvangen. Lang zou men er over kunnen redetwisten, of hierbij Syrië dan wel Egypte den voorrang in onze belangstelling zou moeten genieten. De geleerden die alle heil uit Syrië verwachten schijnen mij toe al even eenzijdig te werk te gaan als zij die alles uit Egypte willen afleiden.

Zeker is het dat de geschiedenis van het Christendom in beide landen evenzeer onze aandacht vraagt, doch waar de geschiedenis van het Christelijk Egypte zoo mogelijk wel het meest misdeeld is in belangstelling van de Westersche theologie is het een dringende eisch dat de bestudeering daarvan worde ter hand genomen, te meer daar hier schatten verborgen liggen waaraan het meerendeel der Egyptologen, zoo zij ze opmerkten, met souvereine minachting zijn voorbijgegaan. Zoowel de geschiedenis van het Koptische Christendom als die van het Ethiopische of Abessinische zullen blijken elementen te bevatten van zeer groote waarde voor de kennis van den oorsprong en ontwikkeling doch ook van het wezen van het Christendom in de Oostersche wereld.

Voorliggende studie bedoelt, op zeer bescheiden schaal stof te leveren voor den opbouw eener geschiedenis van de Koptische Kerk en zal trachten aan te toonen, dat de geschiedenis van den heiligen Menas en zijn heiligdom in de Lybische woestijn niet alleen voor den hagiograaf doch ook voor

1) J. de Zwaan, a.w., blz. 2 vg. 2) Ibid., blz. 1.

den archeoloog, den kerk- en kunsthistoricus van waarde is.

Eusebius schrijft in de voorrede van het achtste boek van zijn „Historia Ecclesiastica" dat hij zal geven: „wat van onzen eigen tijd een meer dan toevallige beschrijving waard is ter kennisneming ook van hen die na ons komen" [1]) en beschrijft dan, zooals hij zelf zegt: „in een uittreksel de heilige worstelingen der getuigen van Gods woord" [2]). Nu eens uitvoerig schilderend de pijnigingen en folteringen der vervolgers en den heldenmoed der martelaren, dan weer droog opsommend de namen en daden dier strijders en strijdsters voor hun geloof, geeft hij ons een indruk van zijnen tijd die, hoewel overdreven en tendentieus, vooral bij het opgeven van getallen, van onschatbare waarde is voor de kennis van de geschiedenis van het einde der derde en het begin van de vierde eeuw na Christus.

Volgens hem heeft tijdens de vervolgingen van Diocletianus Egypte wel het grootste aantal van martelaren geleverd.

„Hoe zou iemand de menigte der geloofsgetuigen in elke provincie kunnen optellen? en vooral van die in Africa en in Mauretanië, in Thebaïs en in Aegypte? Uit laatstgenoemd land trokken zij zelfs naar andere steden en provincies om in geloofsgetuigenissen uit te munten" [3]), zoo roept hij uit en vermeldt dan in het volgende hoofdstuk [4]) de martelingen van Egyptenaren in Palaestina en in Phoenicie terwijl ook in het aanhangsel van het achtste boek: „De martyribus Palaestinae" telkens sprake is van Egyptenaren die naar Palaestina komen en daar den marteldood ondergaan [5]). Het achtste, negende en tiende hoofdstuk van het achtste boek zijn gewijd aan de beschrijving van de martelaren in Egypte.

---

1) Eusebius, *Historia ecclesiastica*, ed. H. Valesius, Parijs, 1678, p. 238. Zie: *Kerkgeschiedenis van Eusebius Pamphyli*, bewerkt door Dr. H. U. Meyboom in: *Oud Christelijke Geschriften in Nederlandsche vertaling*, Leiden, 1908, voorrede voor het 8ste Boek, blz. 377. Behoudens eenige stilistische wijzigingen volgde ik de uitnemende vertaling van Prof. Meyboom.

2) Ib., c. VIII, p. 240.

3) Ib., c. VIII, 6, p. 244.

4) Ib., c. VIII, 7, p. 244.

5) Ib., Pal. Mart., p. 260 seqq.

„Ook zou men vol bewondering zijn voor degenen hunner (bedoeld zijn Egyptenaren) die martelaar werden in hun eigen land.

Duizenden in aantal, mannen zoowel als vrouwen en kinderen, die het tijdelijke leven voor de leering van onzen Heiland gering schatten, ondergingen daar verschillende wijzen van sterven. Sommigen hunner werden na ontvellingen en verdraaiingen, allerpijnlijkste geeselingen en ontelbare andere kwellingen afgrijselijk om aan te hooren, in het vuur geworpen, anderen werden door de zee verzwolgen, weer anderen staken moedig hun hoofd toe aan hun beulen. Sommigen bezweken onder de martelingen, anderen kwamen door honger om en weer anderen werden aan den paal gehecht, deels zooals men dat met misdadigers pleegt te doen, deels nog erger met het hoofd omlaag aangebracht en in leven gelaten totdat zij aan den paal zelf door den honger omkwamen" [1]). „Maar onbeschrijfelijk zijn de kwellingen en pijnigingen die de martelaren in de Thebaïs verduurden" [2]), zoo gaat hij in het negende hoofdstuk voort, terwijl hij in het tiende de berichten van den martelaar Phileas betreffende het gebeurde te Alexandrië citeert.

Onder die martelaren, hier door Eusebius opgenoemd, moet, wanneer hij werkelijk een historische persoonlijkheid geweest is, ook de heilige Menas behoord hebben, wiens martelaarschap door de Roomsch- en Grieksch-Katholieke Kerk op den elfden November (= 15 Hatur bij de Kopten, 15 Kadar bij de Abessiniers) wordt herdacht. Later zal besproken worden of hij tot de eerste groep van martelaren gerekend moet worden en dus buiten Egypte gestorven is òf in Egypte den marteldood heeft ondergaan òf wellicht in het geheel niet heeft bestaan. Bevreemdend is het dat Eusebius zijn naam niet vermeldt, terwijl Menas, vooral als de gegevens van C. M. Kaufmann, den ontdekker van het Menas-heiligdom in de Lybische woestijn juist zouden zijn, reeds in den tijd van Eusebius buiten Egypte bekend en

1) Eusebius, l.l., c. VIII, 8, p. 245.
2) Ib., c. VIII, 9, p. 245.

beroemd moet zijn geweest. Volgens Kaufmann [1]) kan men met vrij groote zekerheid zeggen dat het sterfjaar van Menas het jaar 295 n. Chr. is. Hij wijst daarbij op de Alexandrijnsche Kroniek die schrijft: „in het jaar 267 van de hemelvaart van den Heer en van de regeerende consuls (Tuscus en Anullinus) werd de heilige Menas in Kotyaion (de metropolis) van Phrygia Salutaria op den 15en Hatur, den 11en November gemarteld" [2]).

„Aan dit of aan het volgende jaar (296) van het martyrium van Menas houden de meesten vast" [3]) volgens Kaufmann. Deze datum valt dan midden in de werkzaamheid van Eusebius, die leefde van ± 260—± 337. Opgemerkt moet hier echter worden dat de betrouwbaarheid van de Alexandrijnsche Kroniek niet zoo groot is als Kaufmann wel meent en haar opgave hoogstwaarschijnlijk afhankelijk is van de verschillende Menas-vitae [4]). In een volgend hoofdstuk zullen wij zien of er nog meer bezwaren verbonden zijn aan de dateering van Menas' dood op 11 November 295 of 296 n. C. Volgens een Ethiopische Menas-vita, gepubliceerd door E. A. Wallis Budge en door Kaufmann overgenomen, „werd op het graf van Menas een kerk opgericht in den naam van den heilige, in de dagen van Sint Athanasius, den aartsbisschop van Alexandrie, met behulp van Taos, den Godlievenden Koning, zoodat het volk zich daar verzamelde en er feesten

---

1) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt und das nationalheiligtum der Alt-Christlichen Aegypter in der West Alexandrischen Wüste*, Leipzig, 1910, Band I, S. 18.

2) Zie L. Dindorf, *Chronicon Paschale*, Bonn, 1832, in: *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. I, p. 512: ἔτους σξζ' τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ κυρίου καὶ τῶν προκειμένων ὑπάτων ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Μηνᾶς ἐν Κοτυαείῳ Φρυγίας Σαλουταρίας ἀθὺς ιέ, πρὸ γ' ἰδῶν νοεμβρίων; ook de aanteekening van M. D. Serruys in K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, München, 1909, 24ster Band, III. Abt., S. 135, nr. 2 van de: *Abhandlungen der Philosoph.-Philolog. Klasse der Kön. Bayr. Akademie der Wissenschaften.*

3) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, a. a. O., S. 18.

4) Zie Hyp. Delehaye, *l'Invention des reliques de Saint Ménas à Constantinople*, in *Analecta Bollandiana*, Brussel, 1910, Tom. XXIX, p. 118, en de aanteekening van M. D. Serruys, als boven.

in mocht vieren"[1]). Kaufmann teekent hierbij aan[2]): „de Archeologische vondst (bedoeld is de opgraving der Menas-stad in de Lybische woestijn) spreekt er voor dat onder den Godlievenden Koning Taos eer de eerste Constantijn (306—337) dan zijn opvolger is te verstaan. Aan Constantijn den Grooten wordt dan ook de verandering van den Jupiter-tempel op de acropolis van Oost-Rome (Constantinopel) in een Menaskerk toegeschreven".

Dit laatste is in het geheel niet zeker hetgeen ook in Kaufmann's bericht nog doorschemert[3]). De daad kan op naam van den grooten Constantijn zijn gezet zooals zooveel anderen. Toch neemt hij het bij zijne beschrijving van het „Constantinisch heiligdom" in de Mareotis woestijn en de „gruftkirche" als vaststaand aan en schrijft[4]): „Als hier van een Constantinisch heiligdom sprake is, wordt daarmede in aansluiting aan de resultaten der Expeditie en den Ethiopischen tekst alleen die eerste Menas-memoria bedoeld die in de eerste helft van de vierde eeuw het martelaarsgraf omsloot.

Bij de belangstelling die Constantijn de Groote in den Menas-cultus toonde en die zich in de verandering van eenen tempel van zijn nieuwe naar hem zelf genoemde residentiestad aan de Bosporus in een Menas-kerk duidelijk openbaarde,

---

1) E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna of Egypt and canons of Nicaea in a Nubian dialect with facsimile*, Londen, 1909, p. 57 en C. M. Kaufmann, *Diè Menasstadt*, I, a. a. O., S. 45.

2) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, a. a. O., S. 46.

3) In Constantinopel werd Menas op 11 November herdacht in een Kerk aan Menas gewijd: *ἐν τῷ μαρτυρείῳ αὐτοῦ τῷ ὄντι πλησίον τῆς Ἀκροπόλεως*. Zie: Hyp. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Brussel, 1902, in fol., in *Acta Sanctorum*, *Propylaeum ad acta Sanctorum Novembris*, col. 214. Volgens Hesychius lag zij aan zee op de plaats van een tempel van Poseidon: *ποσειδῶνος δὲ τέμενος πρὸς τῇ θαλάττῃ ἀνήγειρεν ἔνθα νῦν ὁ τοῦ μάρτυρος Μηνᾶ οἶκος διακεκόσμηται*. Zie: Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig, 1901, p. 6. Doch volgens Pseudo-Codinus lag zij op de plaats van een tempel van Zeus: *ὁ δὲ ναὸς τοῦ ἁγίου Μηνᾶ ὑπῆρχε πρότερον τοῦ Διός*. Zie: Th. Preger, als boven, p. 140. Ook H. Delehaye betwijfelt of Constantijn de Groote de man geweest is die den heidenschen tempel in een Menasheiligdom heeft laten veranderen. Zie: H. Delehaye, *l'Invention des reliques de Saint Ménas*, l.c., p. 120.

4) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, a. a. O., S. 76.

mag zijn, minstens indirecte medewerking bij de eerste versiering van de Menas-crypt zeker aangenomen worden".

Waarom juist onder Constantijn I en niet onder zijn opvolger het Menas-heiligdom gebouwd moet zijn, maakt hij door andere argumenten en bewijzen dan de bovengenoemde, niet duidelijk. Volgens hemzelf bleef van dit eerste „Martyrium" der Menas-stad niet veel meer over dan een paar fundamentplaten der binnenste zuilenrij [1]). Hij belooft in het tweede deel van zijn werk: „Die Menasstadt", dat nog verschijnen moet, van dit martyrium een reconstructie te geven [2]) en waarschijnlijk te maken dat het een octogoon van eenvoudigen vorm met zuilen in het midden geweest zal zijn. Gesteld dat dit zoo zou zijn, is daarmede dan uitgemaakt dat het tijdens Constantijn den Grooten gemaakt werd? Zelf vermeldt hij dat hij belangrijke aanteekeningen over den aanleg en uitvoering van een dergelijke martelaarskapel gelezen heeft in den brief dien Gregorius van Nyssa tegen het einde van de vierde eeuw aan den bisschop Amphilochios van Iconium schreef [3]). Komen er geen doeltreffender argumenten voor de stichting onder Constantijn den Grooten, dan blijft de mogelijkheid bestaan dat het martyrium gebouwd is onder eenen opvolger vóór Theodosius I, die de grafkerk liet inwijden door den patriarch Theophilus van Alexandrië (385—412) [4]).

Dat in de Ethiopische Menas-vitae Sint Athanasius genoemd wordt is op zich zelf geen argument, daar ook aan hem veel is toegeschreven wat niet hij doch wellicht een minder bekende ambtgenoot heeft verricht [5]).

---

1) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, a. a. O., S. 77.

2) Als boven, S. 77.

3) Deze brief is uitgegeven door Bruno Keil in Josef Strzygowski, *Klein Asien, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1903, S. 77, flg.

4) Prof. M. Chaîne die denzelfden Ethiopischen tekst van Wallis Budge naar een Parijsch handschrift in Fransche vertaling uitgaf in C. M. Kaufmann, *Ikonographie der Menas-ampullen*, Cairo, 1910, S. 44, laat dan ook in het midden of met koning Taos Constantijn I of II is bedoeld.

5) Zie daarover: Prof. F. Pijper, *Middeleeuwsch Christendom, De Heiligen vereering*, 's-Gravenhage, 1911, die hiervan op blz. 83 een voorbeeld geeft, waar ook de „passio" van Menas, Hermogenes en Eugraphus toegeschreven wordt aan Athanasius.

Is Constantijn de stichter geweest en was dus de Menas-cultus reeds in zijnen tijd in het buitenland bekend zoodat er zelfs een Menas-tempel in Constantinopel was, dan is het zwijgen van Eusebius onbegrijpelijk. Begrijpelijker daarentegen wordt dit zwijgen als een van de opvolgers van Constantijn belang heeft gesteld in den Menas-cultus en deze eerst na den dood van Eusebius in het buitenland is doorgedrongen.

Ligt de tijd van ontstaan van den Menas-cultus nog in het duister, zeker is het dat hij zich snel heeft verbreid en een grooten opgang maakte zoowel in Egypte als daarbuiten. Geen martelaar was, in de vijfde en zesde eeuw vooral, den bloeitijd van den Menas-cultus, zoo populair als Menas [1]). Niet alleen in de delta vinden wij Menas-kerken en kloosters vermeld; ook langs den Nijl, in de Thebaïs, in Fajum, bij Esneh, Assuan, Wạdi Gazal, zelfs op het Nijleiland Elephantine stonden Menas-bouwwerken, terwijl in veel kloosters kleine kapellen gewijd waren aan den nationaalheilige [2]). Hoe sterk de invloed van de gedachtenis aan den heiligen Menas was toont het veelvuldig voorkomen van zijnen naam bij kerkelijke personen en bij particulieren. Reeds vroeg was de naam: Menas een van de meest begeerde doopnamen [3]), zoowel bij Alexandrijnsche patriarchen als ook bij de metropoliten van Abessinië en in verschillende diocesen van het Antiocheensch Patriarchaat [4]).

Buiten Egypte ontstonden kapellen, gewijd aan den heiligen Menas, op Cyprus, in Constantinopel, in Kotyaion, in Palaestina, Noord Afrika, Dalmatië, Gallië, Rome. Margareth A. Murray vergist zich als zij onder de plaatsen waar de Menas-cultus verspreid was ook Keulen opnoemt [5]). Daar zijn

1) Zie: Margareth A. Murray, *St. Menas of Alexandia*, in: *Proceedings of the Society of Biblical Archeology*, Londen, 1907, vol. XXIX, p. 25 en 27 en Hyp. Delehaye, *l'Invention des reliques de Saint Ménas*, l.c., p. 118: „Peu de saints orientaux furent aussi universellement honorés dans l'église que S. Ménas".

2) Zie: C. M. Kaufmann, Die *Menasstadt*, I, a. a. O., S. 50.

3) Ibidem, S. 51.

4) Zie: E. Renodotus, *Historia Patriarcharum Alexandrinorum*, Parijs, 1713, p. 237 en 351.

5) M. A. Murray, *St. Menas of Alexandria*, l.l., p. 25.

wel Menas-ampullen gevonden evenals in Athene, Kertsch, Smyrna, Jeruzalem, Dongola, in een Christelijk ruïnencomplex aan den Blauwen Nijl, enz. doch deze wijzen nog niet op het bestaan van eenen cultus aldaar. Bedevaartgangers naar het heiligdom van Menas brachten die terracottafleschjes, gevuld met water uit de heilige bron mede, uit Egypte en verspreidden ze over de gansche wereld.

Door de opgraving van de Menas-stad (Karm Abu Mina) met dit heiligdom, in de Lybische woestijn, ten Zuidwesten van Alexandrië, in 1905 door C. M. Kaufmann begonnen en met schitterende resultaten bekroond, is de belangstelling voor de geschiedenis van den heiligen Menas en zijn cultus in hooge mate opgewekt.

Nog tijdens de opgravingen, na lezing van het eerste bericht van de vondsten die Kaufmann in zijn: „Opgraving van de Menas-heiligdommen in de Mareotiswoestijn" [1]) mededeelde, schreef Dr. A. Baumstark, de „hervorragende" archeoloog en kenner van het Christelijk Oosten [2]) in de Römische Quartalschrift van 1907 [3]): „De wetenschap van de spade kan in den dienst van de Christelijke archeologie op een succes wijzen zooals wij het sedert de roemrijkste en meest succesvolle dagen van de opgravingscampagne van De Rossi in de Romeinsche catacomben niet meer hadden beleefd. Uit het woestijnzand van de Mareotisvlakte, dat sedert eeuwen de puinhoopen van zijn prachtige bouwwerken bedekte, rijst het groote Aegyptische Menas-heiligdom op, na Jeruzalem de beroemdste vroeg-Christelijke bedevaartplaats van het Oosten".

Delehaye noemt het voornaamste van de geschiedenis van den Menas-cultus, de beroemdheid van het heiligdom, dat zich verhief op zijn graf in de Mareotiswoestijn en dat de

---

1) C. M. Kaufmann, *Die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo, 1906.

2) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, a. a. O., S. 17.

3) Dr. A. Baumstark, *Die Ausgrabungen am Menas-heiligtum in der Mareotiswüste*, in: *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, Rome, 1907, 21ster Jahrgang, S. 7 flg.

pelgrims van de geheele Christenheid gedurende een groot deel van de middeleeuwen tot zich trok [1]).

Kaufmann's kostbare werk: „Die Menasstadt", I, geeft in een overweldigende reeks van afbeeldingen [2]), de resultaten der opgravingen. Wie echter meent in het lijvige boekdeel veel over Menas te zullen vinden wordt deerlijk teleurgesteld [3]). Van de honderd bladzijden tekst zijn er zestig gewijd aan de beschrijving en afbeelding van de gevonden bouwwerken, terwijl het overige gedeelte dat de geschiedenis van Menas en zijn heiligdom bevat, nog voor het grootste gedeelte bestaat uit letterlijk overgenomen vertalingen van Menas-levens [4]).

De opgraving van dit oud-Christelijke ruïnencomplex is ook voor den kunsthistoricus van groote beteekenis. Dr. A. Baumstark schreef dan ook, nog vóór C. M. Kaufmann zijn groote werk had uitgegeven, in het reeds meer genoemde artikel in de Römische Quartalschrift van 1907 [5]), dat hij hoopte dat Kaufmann in het werk waarin hij een overzicht zou geven van zijn vondsten, zoo duidelijk mogelijk zou doen

---

1) H. Delehaye, *l'Invention des reliques de Saint Ménas*, l.c., p. 118.

2) 613 Afbeeldingen op 70 platen in heliogravure en 32 platen in lichtdruk benevens tal van illustraties en plattegronden in den tekst. Bij het bezichtigen van al deze kostbare platen rijst de vraag, of de schrijver met een vijfde gedeelte er van niet even duidelijk de resultaten van zijn vondsten had kunnen aantoonen.

3) J. Strzygowski bespreekt in de: *Byzantinische Zeitschrift*, 1911, 20ster Band, 3 und 4 Doppelheft, S. 600, genoemd werk en zegt eveneens: „Die Hauptsache an dem Bande ist nicht so sehr der Text sondern die prachtvollen von Bruckmann gelieferten Tafeln".

4) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, a. a. O., S. 19 flg.: het leven van Menas uit den koptischen heiligenkalender uitgegeven door F. Wüstenfeld, S. 22 flg.: het leven van Menas uitgegeven door Mombritius Boninus, S. 30 flg.: het Ethiopische Menas-leven uitgegeven door E. A. Wallis Budge. Het beloofde tweede deel zal zeker meer geven, evenwel niet op historisch doch op architectonisch gebied. In zijn voorwoord zegt hij namelijk (S. VI): „weniger die Kunsthistorische Eingliederung des Materials als vielmehr die Vorlage derselben, soll Aufgabe dieser Publication sein, deren erster Teil sich der allgemeinen historischen und topographischen Seite sowie der allgemeinen Beschreibung der Denkmäler zuwendet, während im zweiten die detaillierte Bearbeitung, vorab der sacralen dann aber auch der Profanbauten, Wasserwerke, Ökonomieën, Industriebauten (Töpfereien) geboten wird".

5) Dr. A. Baumstark, *Die Ausgrabungen am Menas-heiligtum*, a. a. O., S. 16.

uitkomen de groote waarde van deze getuigen voor de beteekenis van de Oostersche kunst tegenover de West-Romeinsche. „Ik mag mij" zoo schreef hij toen, „met het oog hierop heden nog niet aan een pessimistische stemming overgeven, daar zijn eerste publicatie over de opgravingen daartoe niet de minste aanleiding geeft en in zijn slotwoord, als een uiterlijk sieraad aangebracht, de zinsnede voorkomt, dat de Menas-stad naar alle waarschijnlijkheid ook de afhankelijkheid van den West-Romeinschen Kerkbouw van Oostersche typen en voorbeelden in een nieuw licht plaatst. Integendeel hoop ik dat Kaufmann's vindersgeluk in de Mareotiswoestijn den aftocht in Strzygowski's kamp en het mijne, dien hij in zijn „Handboek der Christelijke Archeologie" aarzelend was begonnen, verhaasten zal. Het handboek was nog totaal een „Romcentrische" arbeid waarbij de aan het Oosten gedane concessies bedenkelijk veel aan de evangelische nieuwe stukken op het oude kleed herinnerden. Op zijn benijdenswaardig arbeidsveld in de Mareotiswoestijn moet de schrijver er, mijns inziens, van overtuigd worden, dat wat wij noodig hebben oneindig meer is dan zulk een transigeeren tusschen het oude en het nieuwe, dat voor de Christelijke kunstarcheologie het uitgangspunt der beschouwing en van het onderzoek in het Oosten moet worden genomen".

Deze wensch van Dr. Baumstark is door Kaufmann's boek nog niet vervuld. Hij schijnt nog steeds bezig met transigeeren. In plaats van in zijn slotwoord plaatst hij nu eens in zijn voorwoord een zin als „uiterlijk sieraad" die schijnt een concessie te zijn aan Strzygowski-Baumstark, doch eigenlijk niets zegt: „Vragen naar de kunsthistorische indeeling van deze bouwwerken groeien uit de principieele vraag van de ontwikkeling van den Oud-Christelijken Kerkbouw en van den basilikalen stijl. Aanduidingen van typische overeenkomsten b.v. van de Arcadius-basiliek van de Menas-stad met de Romeinsche Paulus-kerk fuori le mura (waarop Baumstark in de Römische Quartalschrift van 1907 de aandacht had gevestigd) rechtvaardigen ook hier den door Josef Strzygowski zegerijk in de arena gedragen strijdkreet: „Orient oder Rom". Verder in zijn werk spreekt hij niet over die verhouding,

citeert wel Baumstark[1]) waar deze sterk den invloed van het Oosten in de vroeg Christelijke bouwkunst naar voren brengt doch geeft zelf geen teeken van goed- of afkeuring. Een zekere bevreesdheid om hierover zijn oordeel uit te spreken kan men op dit punt bij den schrijver duidelijk constateeren.

Zeer zeker is de uitgraving van de Menas-stad de bevestiging van de opvattingen en theorieën van die geleerden, die evenals Strzygowski en Baumstark hebben ingezien, dat het Westen niet het Oosten, doch omgekeerd de Oostersche bouwkunst het Westen heeft beinfluenceerd. Dat ook de Byzantijnsche kunst vóór de overheersching der Arabieren onder den invloed was en overgenomen heeft van de Koptische kunst is daardoor meer dan een hypothese geworden[2]). Den oorsprong van het Byzantijnsche Kapiteel onderanderen hebben wij, lettende op de gegevens die de Menas-stad ons biedt, in Egypte te zoeken.

De grootste waarde van de Menas-stad ligt echter in het feit dat zij gedurende eenige eeuwen het „Lourdes" van de antieke wereld is geweest en duizenden tot zich heeft getrokken die geloofden genezing te zullen vinden in de baden van het wereldberoemde Menas-heiligdom. De opgravingen van Kaufmann hebben de op groote schaal aangelegde gecemente bassins, met elkaar door kanalen verbonden, de marmeren trappen die hen omringden, de badkamers, de verwarmingsreservoirs en kanalen, blootgelegd. Daardoor krijgen wij een indruk van welk een kolossalen omvang die cultus was. Hoogstwaarschijnlijk bezat het water, dat uit eenige bronnen in de nabijheid van het heiligdom in de bassins gevoerd werd, genezende kracht. De verschillende fabrieken van Menas-ampullen in de onmiddelijke omgeving van de baden, die ook aan het licht zijn gebracht, leveren wel het beste bewijs dat men terecht mag veronderstellen, dat de in-

---

1) C. M. Kaufmann, *Menasstadt*, I, a. a. O., S. 98.

2) J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, in: *Catalogue général des antiquités egyptiennes du musée du Caire*, Weenen, 1904, p. 1 en 69 en A. J. Butler: *The ancient Coptic Churches of Egypt*, Oxford, 1884, p. 5.

houd dier ampullen water geweest zal zijn en niet olie, zooals nog E. A. Wallis Budge als vaststaande aanneemt [1]). Reeds het groote aantal dat dagelijks gefabriceerd werd, maakt het hoogst onwaarschijnlijk dat de lamp boven het martelaarsgraf daarvoor den inhoud leverde, al kwam dat ook in anderen kerken veel voor.

Het is dan ook te begrijpen dat een beroemd hagiograaf als Dr. Karl Krumbacher den wensch uitspreekt „dat men eens de geheele op den Egyptischen Nationaalheilige betrekking hebbende litteratuur en de verbreiding van zijn vereering „im groszen Zusammenhang" zal beschrijven waarbij natuurlijk ook de iconographie en vooral de met zoo schitterende resultaten bekroonde opgravingen van C. M. Kaufmann op de plaats van zijn heiligdom in de Mareotiswoestijn gebruikt zouden moeten worden. Hoe noodzakelijk zoo'n arbeid is ziet men bijvoorbeeld uit de talrijke dwalingen en misverstanden in de artikelen over Menas [2]).

De volgende hoofdstukken zullen trachten eeniger mate aan den wensch van Krumbacher tegemoet te komen. In het *tweede* hoofdstuk is zoo uitvoerig mogelijk al het handschriftelijk materiaal dat mededeelingen over het leven en de wonderen van Menas bevat, bijeengebracht en critisch bewerkt voorzoover dit niet reeds gedaan was, want eerst als men in het bezit is van een volledigen apparatus criticus kan men op hagiographisch terrein iets beginnen. Het is

1) E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna*, l.l., p. 33 en 34: „they were used by the faithful for carrying away the scented oil which they obtained from the lamp burning over his grave". Zie ook Plaat I en II. Zoo ook in: *Guide to the Third and Fourth Egyptian Rooms* van het Britsch Museum, Londen, 1904, p. 269, en O. M. Dalton, *A guide to the early Christian and Byzantine antiquities*, Londen, 1903, p. 80.

2) Karl Krumbacher, *Miscellen zu Romanos* in *Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Klasse der Kön. Bayr. Akad. der Wissenschaften*, München, 1909, Bd. XXIV, Abt. III, S. 54 u. 55. Zie ook: *Analecta Bollandiana*, Brux, 1899, Tom. XVIII, p. 405 séq.: „quelle que soit la célébrité du nom de St. Ménas et l'importance de son culte, il est peu de saints dont l'histoire soit aussi obscure. Les documents hagiographiques qui de concernent n'ont jamais été soumis à une étude approfondie et nous ne pouvons songer à l'entreprendre ici". en J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, a. a. O., S. 223: „Eine Monographie über den heiligen Menas wäre ein dringendes Bedürfnis".

immers bij de groote populariteit van Menas niet te verwonderen, dat velen een levensbeschrijving hebben gegeven van dezen heilige. Evenmin is het te verwonderen, dat die beschrijvingen niet alle gelijkluidend zijn en ook hier de beide machten waarvan H. Delehaye spreekt: de geloovige schare en de hagiograaf samen tot vorming van eene heiligen*legende* hebben medegewerkt. Het is hier nog niet de plaats, te bepalen tot welke groep van hagiographische geschriften naar de indeeling van Delehaye, de verschillende Menaslevens behooren [1]). Ik wijs er hier slechts op dat verschillende Egyptologen, o.a. H. S. Birch, Wiedemann, Neroutsos Bey hebben getracht aan te toonen, dat St. Menas niet anders zou zijn dan een Christelijke vorm van den ouden Egyptischen God Harpocrates en Pio Franchi de Cavalieri heeft opgemerkt, dat de Menas-levens een imitatie zijn van het leven van Sint Gordius, vermeld in de homilieën van Basilius Magnus [2]). Hoe het ook zij, het is met de levensgeschiedenis van Menas gegaan als met zijn heiligdom in de Lybische woestijn. Ieder geslacht heeft nieuwe deelen aan den oorspronkelijken bouw toegevoegd, andere stukken weggebroken, veranderd hier en daar naar den smaak en de behoefte van den tijd. Zoo is eindelijk een gebouwencomplex ontstaan van verschillende stijlen, een mengelmoes van architectuur waaruit de oorspronkelijke bouw moeilijk of niet terug te vinden is.

Het *derde* hoofdstuk bevat een beschrijving van de monumenten, afbeeldingen, inscripties, op Menas betrekking hebbende waarbij vanzelf de uitbreiding van zijn cultus ter sprake komt. Het *vierde* hoofdstuk geeft de inhoud van de

---

1) Zie: Prof. Dr. F. Pijper, *Heiligenvereering*. a.w., blz. 70. Delehaye onderscheidt zes klassen: 1°. officieele verslagen, 2°. berichten van geloofwaardige getuigen, 3°. acten waarvan de hoofdbron een geschreven stuk is, 4°. stukken waarin bestanddeelen van historischen aard zijn: historische romans, 5°. geheel verdichte romans, 6°. opzettelijke vervalschingen.

2) Pio Franchi de Cavalieri, *Hagiographica*, *osservazione sulle leggende dei ss. martiri Mena e Trifone*, in: *Studi e Testi 19*, Rome, 1908, p. 1—74. Zie voor St. Gordius: J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, Parijs, 1885, *Patrologiae Graecae*, Tom. XXXI, kolom 489 seqq.

verschillende Menas-levens. Het *vijfde* onderzoekt of de Menas-cultus wellicht geworteld is in den Egyptischen godsdienst en daaruit verklaard moet worden en toont aan dat de geschiedenis van dezen cultus van ver strekkende beteekenis kan zijn, ook voor de kennis van het oudste Christendom. Het *zesde* hoofdstuk ten slotte, bevat de tekstcritische uitgave van eenige levensbeschrijvingen van den heilige.

HOOFDSTUK II.

HET HANDSCHRIFTELIJK MATERIAAL.

In het reeds meer genoemde werk van Krumbacher [1]) is een hoofdstuk gewijd aan de bespreking van de methode van uitgeven van hagiographische teksten. Daarin stelt de schrijver als ideaal, dat van iederen tekst alle bekende handschriften verzameld worden en van het begin tot het einde vergeleken. Terecht wijst hij er op, dat een handschrift dat tot aan de eerste helft van den tekst weinig merkwaardigs bezit, plotseling groote en belangrijke afwijkingen kan gaan vertoonen, zoodat men zich niet tevreden mag stellen met het aangeven van de beginwoorden van een bepaalden tekst. Doch hij toont ook aan hoe ver men dikwijls gedwongen is van het ideaal af te blijven, hoe het dikwijls een onmogelijke eisch is om van alle handschriften van een bepaalden tekst de varianten aan te geven. Het beste voorbeeld levert hij daarvoor bij zijn eigen uitgave van den tekst Kr(umbacher) van het „Martyrium" van den heiligen Menas [2]), waar hij van de 29 handschriften die hem bekend waren [3]) er slechts 9 gebruikte als critisch apparaat. Is het nú reeds moeilijk den weg te vinden in de reeks van varianten onder den tekst, het gevaar van onduidelijkheid en verwarring zou nog aanmerkelijk

1) K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, a. a. O., S. 71, *Anhang: Zur Editionsmethode Hagiographischer Texte.*

2) K. Krumbacher, als boven, S. 31—43.

3) Een aantal dat nog gemakkelijk kan worden uitgebreid. De tekst Kr. is o.a. ook te vinden in cod. Harl. 3659 fol. 7^r—20^v (Britsch Museum). Deze codex was blijkbaar aan Krumbacher niet bekend.

grooter geworden zijn wanneer hij het aantal handschriften had uitgebreid. Zelf erkent hij dan ook [1]): „hoe omvangrijker het apparaat is, des te lichter sluipen bij de uitwerking, bij het hier bijna altijd noodzakelijke herhaalde afschrijven, eindelijk bij het drukken, fouten binnen. Zware practische bedenkingen zijn er tegen uitgaven waarin het grootste deel van de bladzijde door apparaat, bronnenvermelding enz. wordt ingenomen; het bijwerk verdrukt hier het hoofdwerk, de lezer komt slechts met de grootste moeite tot het recht begrip en tot juiste beoordeeling van den in zeer kleine stukjes gesneden, door verwarrenden kleinen druk aan den onderkant en dikwijls ook aan de zijkanten omgeven hoofdtekst".

Bij de aanwezigheid van een groot aantal handschriften zijn wij dus wel genoodzaakt naar een eclectisch systeem te grijpen. De groote moeielijkheid hierbij is den gulden middenweg te vinden, niet te veel op te nemen doch ook niet al te eclectisch te werk te gaan. Krumbacher noemt het uitgeven van een veelvuldig overgeleverden tekst naar een enkel handschrift dat men toevallig tegenkomt [2]): „eine Art wissenschaftlichen Raubbau" [3]) die de wetenschap dikwijls meer schade dan nut aanbrengt.

Bij deze studie is de methode gevolgd die Krumbacher toepaste bij zijn uitgave van den tekst Kr. der Menas-vitae. Door het overgroot aantal van handschriften van de overige Menas-teksten heb ik er mij toe moeten bepalen den Griekschen tekst An. (Analecta Bollandiana Tom. III) en den Latijnschen tekst Mom. (Mombritius) eclectisch uit te geven en van de overige Grieksche, Koptische, Arabische, Syrische en Ethiopische teksten alleen de bestaande codices en zoo mogelijk ook den inhoud te vermelden. Daardoor kan deze arbeid er natuurlijk geen aanspraak op maken, „vollständig" te zijn doch zal evenals Krumbacher's studie meer het karakter dragen van een orienteerende voorstudie.

---

1) K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, a. a. O., S. 72.

2) Een methode die men o.a. veelal volgt in de *Acta Sanctorum* en de *Analecta Bollandiana*.

3) K. Krumbacher, als boven, S. 75.

A. *Grieksche teksten:*

Wij bezitten van de levensbeschrijving van Menas vijf uitgegeven Grieksche teksten die onderling nog al veel van elkander verschillen:

I. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος* Μηνᾶ *καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.*

(Cod. Leidensis Perizonius F. 10 [1]) fol. 224r—230v uitgegeven in: *Analecta Bollandiana,* 1884, tom. III, p. 258—270, met gewijzigde Latijnsche vertaling van Surius [2]). Zie: Bijlage I, hierachter).

II. *Ἄθλησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος τοῦ χριστοῦ* Μηνᾶ *μαρτυρήσαντος ἐν τῷ* Κοτυαίῳ.

(Cod. Parisiensis 1519, fol. 346—355, uitgegeven door Karl Krumbacher in *Miscellen zu Romanos,* S. 31—43 in: *Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften.* München, 1909, 24ster Band, III Abt.).

III. Μαρτύριον *τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ χριστοῦ μαρτύρων* Μηνᾶ, Βίκτωρος *καὶ* Βικεντίου.

(Cod. Venet. Marc. 349, fol. 143r—165v, uitgegeven door: Theofilu Joannu in Μνημεῖα Ἁγιολογικά, Venetië, 1884, p. 284—324).

IV. Ἐγκώμιον *εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα* Μηνᾶ.

(Cod. Venet. Marc. 349, fol. 141r—143r, uitgegeven door: Theofilu Joannu, als boven, p. 324—327).

V. Ἕτερον *κοντάκιον τοῦ ἁγίου μάρτυρος* Μηνᾶ.

(Cod. Patmiaci 212, fol. 39v—42v, uitgegeven door K. Krumbacher in: *Miscellen zu Romanos,* als boven, S. 1—9).

Volledigheidshalve volgt hier de opgave van de andere

---

1) K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos,* a. a. O., S. 49, citeert verkeerdelijk fol. 110.

2) L. Surius, *De vitis sanctorum,* Keulen, 1575, Tom. VI, p. 239.

handschriften der verschillende teksten. Hoewel Krumbacher de meeste er van reeds vermeldt in zijn meergenoemd werk, blijkt hij er verschillende nog niet gekend te hebben [1]).

Tekst I.

Ambros. A 180 sup., fol. 154ᵛ—157ʳ.
„ B 25 inf., fol. 175ʳ—177ᵛ.
Angelic. 126, fol. 74ᵛ—78ᵛ.
Chalc. 129, nr. 10, fol. 116ᵛ—122ʳ.
Hierosol. Patr. 8.
„ Sab. 140.
„ „ 170.
Lesb. 15.
„ 48.
Messan. 28, nr. 9.
„ 48, nr. 7.
„ 61, nr. 9.
„ 70, nr. 10.
Monac. Gr. 143, fol. 116ʳ—121ᵛ.
„ „ 364, fol. 114ʳ—120ʳ.
Mosq. 361, fol. 123ᵛ vg.
„ 362, fol. 114 vg.
„ 363, fol. 93ᵛ vg.
„ 367, fol. 237 vg.
Paris. 635, nr. 4, fol. 133ᵛ—140ᵛ.
„ 1020, nr. 12, fol. 140ᵛ—146ᵛ.
„ 1481, nr. 10, „ 99ᵛ—104ᵛ.

---

1) K. Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 49—53. Hij schrijft daarover zelf blz. 48 vg.: „De meeste catalogi van handschriften laten, zooals bekend is, in den steek, daar hun aanwijzingen niet voldoende zijn om vast te stellen of een hagiographische tekst tot een bepaalde groep behoort. Daarom heb ik bijvoorbeeld de Athos-handschriften terzijdegelaten. Wel kan men naar den overigen inhoud der handschriften vermoeden, dat de Athoi 2, 1855, 3658, 3669 de Symeonische bewerking (An.), de Codd. 2057, 2090, 2163, 4797 òf den ouden tekst (Kr.) of een korte Synaxar-bewerking bevatten; doch volle zekerheid is toch niet te verkrijgen. Geheel onbruikbaar is voor hagiographische onderzoekingen (zooals helaas ook voor vele andere doeleinden) de veel te laconische catalogus van de Atheensche Nationale bibliotheek van J. en A. Sakkelion, Athene, 1892, die zich zoowel in den index als in de afzonderlijke beschrijving tot het eenvoudige: „βίοι καὶ μαρτύρια ἁγίων" bepaalt".

Paris. 1483, nr. 7, fol. 44^{r}—47^{r}.
„ 1487, nr. 10, „ 127^{r}—134^{r}.
„ 1502, nr. 1, „ 1 (fragment).
„ 1522, nr. 10, „ 149^{v}—157^{v}.
„ 1533, nr. 2, „ 15^{r}—18^{v}.
„ 1541, nr. 14, „ 181^{r}—187^{v}.
„ 1549, nr. 9, „ 44^{v}—48^{r}.
„ 1552, nr. 10, „ 118^{r}—124^{r}.
Thessalonic. 29; 33; 36; 38.
1) Vallicell. graec. B 21, fol. 115^{r}—121^{r}.
Vatic. 804, nr. 10, f. 110^{r}—114^{v}.
„ 810, nr. 10, f. 97^{v}—102^{v}.
„ 811, nr. 11, f. 124^{r}—130^{r}.
2) „ 1190, nr. 75, f. 624^{r}—626^{v}.
„ 1798, nr. 8, f. 99^{r}—105^{r}.
„ 2037, nr. 10, f. 133^{v}—140^{r}.
3) Ottob. 411, nr. 9, f. 270^{r}—275^{v}.
„ 427, nr. 10, f. 90^{r}—95^{r}.
„ 429, nr. 10, f. 102^{v}—107^{v}.
Venet. Marc. 351, nr. 10, f. 117^{r}—122^{v}.
„ „ 361, nr. 9, f. 84^{v}—89^{r}.
„ „ 584, nr. 10, f. 129^{r}—135^{v}.
„ „ VII, 1, nr. 11, f. 135^{v}—140^{v}.
„ „ VII, 53, nr. 6, f. 41^{r}—44^{v}.
4) Bazel A III, 16, f. 111—114.
4) London. graec, 36, 636, f. 81^{v}—86^{v}.

---

1) Bij K. Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 50: Vallicell. 5 fol. 115^{r}—121^{r}. Het nummer van den codex is evenwel veranderd in B 21.

2) K. Krumbacher, *Miscellen*, als boven, S. 50 geeft verkeerdelijk op: fol. 624^{r}—628^{r}. De folia 627^{r}—628^{r} bevatten wonderverhalen over Menas.

3) K. Krumbacher, *Miscellen*, als boven, noemt deze codices: Vatic. Ottob. 411 enz.; Vatic. Ottob. 427 enz.; Vatic. Ottob. 429 enz. Wel bevinden zich de „codices Ottoboniani" in de Vaticaansche bibliotheek, doch zij behooren niet tot de „codices Vaticani" zoodat de titel van „Vatic. Ottob." verwarring zou kunnen geven. Beter schijnt het mij ze aan te duiden als „cod. Ottob. in Vaticano"; vgl. „cod. S. Petri in Vaticano".

4) Niet vermeld bij Krumbacher.

Tekst II.

Ambros. C 95, sup. f. 15^v—22^v.
„ D 92, sup. f. 263^v—266^v.
„ G 63, sup. f. 8^r—12^v.
[1]) Barber. 517, f. 46^r—47^v (mutilus).
[2]) Berol. f. 43, Convolut II, f. 1^r—4^r (fragment).
Chisianus R VI, 39, f. 132^r—136^r.
„ R VII, 51, f. 57^r—62^v.
Hierosol. Sab. 226.
Messan. 89, f. 10^r—15^r.
Oxon. Barocc. 147, f. 229^r—234^r.
Oxon. Laud. 68, f. 174^v—178^r.
Paris. 1454, f. 158^r—162^r.
„ 1468, f. 260^v—264^r.
„ 1519, pag. 346—355.
Querin. (Brescia) A III, 3, f. 71—78.
Smyrn. A 4, nr. 43.
[3]) Vallicell. C 34, f. 113^r—116^v.
Vaticanus 80, 3, nr. 5, f. 27^r—30^r.
„ 866, nr. 29, f. 73^v—76^r.
„ 1641, nr. 5, f. 42^v—45^r.
[4]) Palat. 9, nr. 4, f. 75^r—79^v.
Vaticanus 808, nr. 11, f. 104^v—111.
„ 1987, nr. 10, f. 65^r—69^v.

---

1) Krumbacher heeft Barber. V 13. Dit nummer is echter veranderd in 517. Ook de *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Bibl. Barberinianae de urbe*, te vinden in de *Analecta Bollandiana*, 1900, Tom. XIX, p. 92, heeft het oude nummer.

2) Bij Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 51 wordt ook opgegeven: Berol. qu. 65, Palimpsest, fol. 1, 8 etc. Het is echter zeer onzeker dat dit de tekst II is; vgl. C. de Boor, *Verzeichnis der griechischen Handschriften der Köngl. Bibliothek zu Berlin*, Berlijn, 1897, II, S. 214. Het zou te wenschen zijn dat de onderste tekst die het „martyrium" bevat, aan het licht werd gebracht op de wijze als dit tegenwoordig in het Photochemisch Laboratorium te Weissobrunn bij Weilheim in Beieren geschiedt, waar men den ondersten tekst zóó weet te fotografeeren dat hij duidelijk leesbaar wordt.

3) Bij Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 52: Vallicell. 36 fol. 113^r—116^v.

4) Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 53 schrijft: „Vatic. Palat." enz. Ook hier kan men, om verwarring te voorkomen, beter spreken van „cod. Palat. in Vaticano".

Vaticanus 1989, nr. 2, f. 10^{v}—16^{r}.
„ 1669, nr. 10, f. 176^{r}—182^{r}.
[1]) Palat. 241, f. 1—4 (fragment).
Venet. Marc. VII, 31, nr. 5, f. 33^{r}—38^{v}.
Vindob. hist. gr. 19 (Lambecius) f. 77^{v}—82^{r}.
[2]) Harl. (Londen, Br. Mus.) 5639, f. 7^{r}—14^{v}.

Tekst III.

Ambros. F. 103, f. 148^{v}—157^{r}.

Tekst IV.

Hiervan zijn geen andere handschriften bekend. Wel geeft de hagiographische catalogus van de Parijsche Bibliotheek twee handschriften met de toevoeging B 2 (d. i. B. H. G. nr. 2) nl. Paris. 1487, f. 127^{v}—134^{r} en Paris. 1502, f. 1 (fragment) doch volgens Krumbacher is dit een vergissing, daar hem uit fotographische copieën bleek dat zij beiden den tekst An. behelzen.

Tekst V.

Ook hiervan schijnen geen andere handschriften bekend te zijn.

Aparte vermelding verdient de korte levensbeschrijving die in verschillende handschriften voorafgaat aan de wonderen, door Menas verricht. Daar een afzonderlijke studie over deze hoogst belangrijke wonderverhalen [3]) in voorbereiding is, een studie te omvangrijk om in dit verband te worden opgenomen, volgen hier alleen de handschriften waarin deze Mi-

1) Zie aant. 4, blz. 21.
2) Niet vermeld bij Krumbacher.
3) Zie Hyp. Delehaye, *l'Invention des reliques de Saint Ménas à Constantinople* in *Analecta Bollandiana*, 1910, Tom. XXIX, p. 128, die, sprekend over de handschriften die deze wonderverhalen bevatten, opmerkt: „il en existe un bon nombre, qui mériteraient d'être collationnés. Voir, par exemple, nos catalogues de manuscrits hagiographiques de Paris, du Vatican etc. M. Arvanitakis, *Bulletin de l'Institut Egyptien*, 1904, p. 181, a signalé un manuscrit du recueil à l'Ecole évangélique de Smyrne".

racula te vinden zijn terwijl er bij zal worden aangegeven of zij voorzien zijn van een levensbeschrijving. De meeste dezer teksten beginnen namelijk direct met de wonderen, aldus: *ἐγένετο μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ ἀσεβεστάτου καὶ θεοστυγοῦς διοκλητιανοῦ τοῦ βασιλέως, κατ' εὐδοκίαν θεοῦ βασιλεῦσαι κωνσταντῖνον τὸν εὐσεβῆ καὶ φιλόχριστον βασίλεα κ. τ. λ.* [1]) Zij zijn onderling, wat aantal en inhoud der wonderen aangaat, zeer verschillend, zoodat de enkele tekst van Pomjalovskij voor de kennis er van onvoldoende is.

Handschriften:

Vatic. 797, nr. 23, fol. 346ᵛ—357ʳ.
„ 803, nr. 6, fol. 30ʳ—36ʳ.
„ 808, nr. 12, fol. 111ʳ—121ʳ.
„ 866, nr. 30, fol. 76ʳ—79ʳ.
„ 1631, nr. 12, fol. 60ᵛ—75ʳ.
„ 1641, nr. 6, fol. 45ʳ—53ᵛ.
„ 364, nr. 8, fol. 125ʳ—132ʳ.
„ 2048, fol. 18ʳ—22ʳ.
„ 1190, nr. 75. fol. 627ʳ—628ʳ (met levensbeschrijving, zie hss. van tekst I).

[2]) Chisianus R VI, 39, nr. 19, fol. 136ʳ—143ᵛ.
[3]) „ R VII, 51, nr. 15, fol. 156ᵛ—166ʳ (met levensbeschrijving).

Palatinus in Vaticano 9, nr. 5, fol. 79ᵛ—88ʳ.
Ottob. „ „ 1, nr. 12, fol. 61ʳ—67ᵛ.
„ „ „ 411, nr. 10, fol. 275ᵛ—278ᵛ (met levensbeschrijving).

Barber. 517, nr. 14, fol. 48ʳ—52ʳ (met levensbeschrijving, zie hss. tekst II).

---

1) Eén handschrift hiervan is uitgegeven door M. Pomjalovskij, Διήγησις Τιμοθέου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ, Petersburg, 1900. Een sterk verkorte Latijnsche vertaling is te vinden bij: L. Surius, *De vitis sanctorum*, Keulen, 1575, Tom. VI, p. 242 seqq.

2) Zie *Catalogus codicum Hagiographicorum graecorum Bibliothecae Chisianae de urbe* in *Analecta Bollandiana*, 1896, Tom. XV, p. 302.

3) Ibidem, p. 310.

Harl. 5639, (Londen, Br. Mus.) fol. 14^v—20^v (met levensbeschrijving, zie hss. tekst II).

London. graec. 10,073, fol. 302^v—307^r (met levensbeschrijving).

London. graec. 26,114, fol. 1^r—4^r.

Berol. Hamilt. 468, fol. 85^v—90^v (met levensbeschrijving).

Neurenberg 1850, fol. 6^r—10^v (met levensbeschrijving).

Berol. qu. 65, fol. 17^v, 18, 23, etc. (met levensbeschrijving, zie hss. tekst II).

B. *Latijnsche teksten.*

Er bestaan vier Latijnsche teksten die het leven van Menas beschrijven, waarvan er tot dusverre twee waren uitgegeven. Over de verhouding van deze teksten tot de Grieksche, en over de vraag of zij de vertalingen zouden zijn van een nog onbekend of verloren Grieksch origineel [1]), zal later gehandeld worden in een afzonderlijke tekstcritische studie.

Tekst I. Incipit: Anno secundo regni sui Diocletianus augustus per universas provincias praecepta destinavit e quibus talia docebat etc.

(uitgegeven door B. Mombritius in: *Sanctuarium sive Vitae sanctorum*. Milaan, ± 1480 [2]), Vol. II, p. 156^r—157^v). Zie Bijlage II, hierachter).

Tekst II. Incipit: In Scithia metropoli Phrygiae salutaris passio sancti Mennae martyris. Qui persecutione Diocletiani et Maximiani cum esset miles etc.

---

1) K. Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 53.

2) K. Krumbacher, *Miscellen*, a. a. O., S. 53: „Volgens L. Hain (*Repertorium bibliographicum*, vol. II, pars I, Stuttgart, 1831, nr. 11544) en F. A. Ebert (*Allgem. bibliogr. Lexikon*, 2 Band, Leipzig, 1830, S. 143, nr. 14228) is het werk in Milaan omstreeks 1479 gedrukt; volgens P. Marais (*Catalogue des incunables de la bibliothèque Mazarine*, 2 éd. Paris, 1898, p. 145) in Milaan tegen 1480, volgens R. Proctor (*An index to the early printed books in the British Museum*, 2 ed. I, 2, London, 1898, p. 404, nr. 6081) circa 1475—1478. Waarop A. Ehrhard's opgave (Rome, 1497?) bij Krumbacher, *Gesch. d. byz. Lit.*^{2} S. 182 berust, weet ik niet".

(uitgegeven door Aloysus Lipomanus episcopus Veronensis in: *Vitarum sanctorum antiquorum patrum numero ducentorum septuaginta*, 1554, tomus quartus, p. 219^{v}).

Tekst III. Incipit: Cum beatus Mennas miles ex nobile progenie egypti ad praeceptum dyocleciani in civitate cychia metropoli Frigiae multos ad sacrificia ydolorum concurrere videret etc.

(cod. Berol. theol. lat. 39, fol. 356^{v}—357^{r}. Deze tekst was tot dusverre onbekend en wordt hier voor het eerst uitgegeven. Zie bijlage IV hierachter).

Tekst IV. Incipit: Anno secundo Diocletiani et Maximiani imperatorum post decessum Numeriani cesaris, qui ante eum imperium tenebat; quod actum est illis temporibus persecutionis atroci tempestate exorta etc.

(Cod. Borghesianus Lat. in Vaticano 297, fol. 212^{v}—214^{r}. Ook deze tekst was tot dusverre onbekend en wordt hier voor het eerst uitgegeven. Zie Bijlage III hierachter).

Terwijl mij van de teksten III en IV geen andere handschriften dan de bovengenoemde bekend zijn, is dat wel het geval met de teksten I en II.

Van tekst I bestaan de volgende handschriften:

Hagensis L 29, (Weesp 14) fol. 292^{r}—293^{v}.
Vaticanus 1192, fol. 56^{v}—58^{r}.
„ 5771, fol. 357^{r}—358^{v}.
„ 6074, fol. 219^{r}—221^{v}.
„ 6076, fol. 86^{v}—88^{v}.
Palatinus 846, fol. 135^{r}—136^{v}.
„ 850, fol. 61^{r}—62^{v}.
Vallicell. Tom. I, fol. 322^{v}—324^{v}.
„ Tom. 19, fol. 150^{v}—153^{v}.
S. Petri in Vaticano A 5, fol. 103^{v}—107^{v}.
Lateranus A 81, fol. 178^{v}—180^{r}.
Berol. lat. theol. fol. 267, fol. 172^{r}—174^{r}.
Berol. lat. Phill. 1874, fol. 182^{v}—184^{v}.
Strozzian. IV, fol. 65^{v}—66^{v}.

Florent. Eccles. CXXXVI, fol. 220^{r}—221^{r}.
London. Harl. 2802, fol. 129^{r}—130^{r}.
[1]) Leodiensis 58, (210, Tom. II) nr. 37, fol. 107^{v}—109^{v}.
[2]) Neapol. VIII, B 2, fol. 198^{v}—200^{v}.
„ XV, A, A, 14, fol. 88^{v}—89^{v}.
„ III, F 9, fol. 109^{r}—112^{r}.
„ XV, A, A, 14, fol. 78^{v}—82^{v}.
[3]) Carnotensis 144, fol. 250^{r}—252^{r}.
[4]) Namurcensis 15, fol. 2^{r}.

Tot tekst II behooren de volgende hss.:
Casanatensis 457, fol. 149^{v}.
„ 1410, fol. 73^{r}—73^{v}.
Lateranus A 67, fol. 215^{r}—215^{v}.
Vallicell. tom. VII, fol. 304^{v}—305^{r}.
Florent. de Nemore XV, fol. 207^{r}—207^{v};
terwijl deze tekst sterk verkort te vinden is in de codices:
S. Petri in Vaticano A 8, fol. 381^{v}.
Florent. Bibl. Nationale B 4, fol. 32^{r}.
Florent. Riccardiana 298, fol. 87^{r}.
Neurenberg. cent. V, nr. 27, fol. 78^{v}.
Bazel D V, 14, fol. 104^{r}.
„ A IX, 26, 6, fol. 368^{r}.

C. *Koptische teksten.*

Tot groote verwondering van allen die zich op dit gebied der hagiographie bewegen was tot dusverre van den be-

1) Zie: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae Publicae civitatis et academiae Leodiensis* in *Analecta Bollandiana*, 1886, Tom. V, p. 338.

2) Zie: *Catalogus codicum hagiographicorum lat. Bibliothecae Neapolitanae* in *Analecta Bollandiana*, 1911, Tom. XXX, p. 249.

3) Zie: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae civitatis Carnotensis* (Chartres) in *Analecta Bollandiana*, 1889, Tom. VIII, p. 134.

4) Zie: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae Publicae civitatis Namurcensis* in *Analecta Bollandiana*, 1882, Tom. I, p. 499. Eveneens is een handschrift van deze groep te vinden in de particuliere bibliotheek van Johannes Gielemans. Zie *Analecta Bollandiana*, 1895, Tom. XIV, p. 33: *De codicibus Johannis Gielemans* (Weenen).

roemden Koptischen heilige niet één Koptische levensbeschrijving bekend [1]). Men mocht terecht verwachten dat een figuur die in Egypte een zoo groote populariteit genoot, wiens heiligdom een tijd lang het doel was van tallooze bedevaarten van heinde en ver, ook onder de Kopten wel een levensbeschrijver gevonden zou hebben.

Een nauwkeurig onderzoek in het Koptische handschriftenmateriaal der Europeesche bibliotheken naar een levensbeschrijving van Menas had geen andere resultaten dan dat ik eenige Menas-hymnen vond en lijsten van heiligen waaronder ook Menas werd genoemd.

Tot mijn groote vreugde vernam ik echter van Prof. H. Hyvernat, Hoogleeraar aan de „Catholic University of America" te Washington, dien ik te Rome ontmoette terwijl hij daar bezig was eenen uitgebreiden catalogus van de Koptische handschriften, door Pierpont Morgan aangekocht, te vervaardigen, dat zich in deze collectie ook een levensbeschrijving van Menas bevindt. Deze geleerde heeft mij met groote bereidwilligheid het recht van publicatie afgestaan, echter onder voorwaarde dat dit niet zou kunnen geschieden vóórdat de catalogus gedrukt en uitgegeven is. Daar deze nog niet is verschenen en het nog wel eenigen tijd kan duren eer hij in den handel komt, moet ik tot mijn spijt dit werk uitgeven zonder dien, wellicht belangrijken Koptischen tekst. Menas-hymnen zijn te vinden in de volgende codices:

[2]) cod. Insinger, 53. Te Leiden in het Mus. van Oudheden.
[3]) cod. orient. 1242 (31), fol. 1^v. In het Britsch Museum.
[4]) cod. add. 5027 G, f. 264^r—271^r. „ „ „ „

1) Behalve enkele fragmenten in de *Bibliothèque Nationale* in Parijs. Zie beneden.

2) Uitgegeven in: Dr. W. Pleyte en Dr. P. A. A. Boeser, *Manuscrits coptes du musée d'antiquités des Pays Bas à Leyde*, Leiden, 1897, p. 281 s. Wegens den zeer geschonden staat van het handschrift is niet meer uit te maken of de tekst een hymne dan wel een preek over Menas bevat. Dr. Boeser onderstelt het laatste.

3) Zie: W. E. Crum, *Catalogue of the Coptic manuscripts in the British Museum*, London, 1905, p. 372.

4) Zie: W. E. Crum, *Catalogue*, l.l., p. 370.

[1]) cod. orient. 5284. In het Britsch Museum.
[2]) cod. orient. 3580 A (17). „ „ „ „
[3]) cod. 69. Te Manchester.
[4]) cod. 62. „ „
[5]) cod. 14. „ „

Slechts één codex is mij bekend waarin wonderen van Menas vermeld worden:

[6]) cod. orient. 5439 (2) in het Britsch Museum, uitgegeven in den catalogus, terwijl in [7]) cod. orient. 6072 een kerk van Menas wordt genoemd.

Dr. P. A. A. Boeser was zoo vriendelijk mij opmerkzaam te maken op eenen liturgischen index, door hem uitgegeven in Dr. W. Pleyte en Boeser, *Manuscrits coptes*, l.c., p. 164, waarin het feest van den heiligen Apa Mena, den soldaat, in de maand Hathor wordt vermeld en opgegeven welke psalmverzen op dien dag moeten worden voorgelezen. Deze is te vinden in Manuscript Insinger nr. 35^{v}.

Een lijst van heiligen waaronder ook Menas voorkomt is: cod. Berol. copt. 398, fol. 12—13 in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. Naar Prof. M. Chaîne vermeldt, [8]) bevinden zich in de „Bibliothèque Nationale" te Parijs fragmenten van een Koptisch leven van Sint Menas: manuscrit copte IV, fol. 33—34 en 47—48 [9]). Deze fragmenten hebben echter geen waarde.

D. *Arabische teksten.*

Hoewel er zeker meer Arabische teksten van het leven

---

1) Zie: W. E. Crum, *Catalogue*, l.l., p. 364.

2) Ibidem, p. 49.

3) Zie: W. E. Crum, *Catalogue of the Coptic Manuscripts in the collection of the John Rylands Library at Manchester*, Manchester, 1909, p. 208.

4) Ibidem, p. 209.

5) Ibidem, p. 192.

6) W. E. Crum, *Catalogue of the Coptic mss. in the British Mus.*, p. 156.

7) Ibidem, p. 460.

8) In: C. M. Kaufmann, *Ikonographie der Menasampullen*, Cairo, 1910, S. 32.

9) Zie: J. B. Chabot, *Inventaire sommaire des manuscrits coptes de la bibliothèque nationale de Paris*, Parijs, 1907, p. 6.

van Menas moeten bestaan, vond ik er bij mijn onderzoekingen slechts eenige, die ik hier laat volgen:

cod. arab. LXII, f. 77[v]. In de bibliotheek van het Vaticaan.
cod. arab. CLXXI, f. 90[v]. „ „ „ „ „ „ ;

terwijl één codex de wijding van de kerk van den heiligen Menas in Mariut beschrijft:

cod. arab. LXIII, fol. 103[v], eveneens in het Vaticaan.

Door F. Wüstenfeld is het Synaxarium van de Koptische Christenen, waarvan bovengenoemde levensbeschrijvingen van Menas een deel uitmaken, in het Duitsch vertaald [1]), terwijl René Basset in „Patrologia Orientalis" van ditzelfde Synaxarium een Fransche vertaling leverde [2]).

E. *Syrische codices:*

Ook van deze kon ik er slechts eenige ontdekken. Of er nog andere bestaan die een Menas-leven bevatten, is mij onbekend:

[3]) cod. syr. add. 14,507, f. 194[v]—197[r]. In het Britsch Mus.
cod. syr. Sachau 138, f. 2[v]—3[r]. In de Kon. Bibl. te Berlijn.

Een Menas-hymne is te vinden in:

[4]) cod. syr. add. 17, 134, fol. 41[r]. In het Britisch Museum.

F. *Ethiopische codices:*

Door E. A. Wallis Budge zijn twee teksten die een Menasleven bevatten critisch uitgegeven en vertaald [5]). Hij gebruikte daarvoor de in het Britsch Museum voorhanden zijnde Ethiopische codices:

---

1) F. Wüstenfeld, *Synaxarium, das ist Heiligen kalender der Coptischen Christen aus dem Arabischen übersetzt*, Gotha, 1879, S. 117—119.

2) René Basset, *Le Synaxaire arabe Jacobite II. Les mois de Hatour et de Kihak, texte arabe publié, traduit et annoté*, in: R. Graffin-F. Nau, *Patrologia Orientalis*, Parijs, 1909, Tom. III, fasc. III, p. 293—298.

3) Zie: W. Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum*, Londen, 1870, Part. I, p. 284.

4) Ibidem, p. 332.

5) E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna of Egypt and canons of Nicaea, in a Nubian dialect*, Londen, 1909, p. 39—71.

cod. ethiop. oriental 660, fol. 66^{v}—67^{r} (vertaald en uitgegeven).
cod. ethiop. oriental 689, fol. 73^{v}—78^{v} (vertaald en uitgegeven).
cod. ethiop. oriental 686, fol. 59^{v}—67^{r}.
cod. ethiop. oriental 691, fol. 170^{r}—179^{r}.

Cod. 660 is het Ethiopische Synaxarium terwijl de codd. 689, 686 en 691 handschriften zijn van het „Boek der Handelingen van Heiligen en Martelaren". Wallis Budge gaf onder den tekst van cod. 689 alleen de afwijkingen van cod. 691 [1]). Volgens hem bevat de tekst in cod. 686 niets nieuws [2]).

In het zelfde werk is door Budge een Nubisch handschrift uitgegeven met facsimile (cod. oriental 6805, fol. 1^{r}—10^{r}), dat tot dusverre echter nog niet ontcijferd is. Aan enkele Grieksche woorden bemerkte Budge, dat hierin ook over het leven van Apa Menas wordt gehandeld [3]). Waarschijnlijk is het een lied ter eere van den heilige zonder historische gegevens.

Dezelfde teksten die Wallis Budge uitgaf (660 en 689) zijn door Prof. M. Chaîne S. J. van de Universitá Gregoriana te Rome, uit codices van de verzameling Ethiopische handschriften van Antoine d'Abbadie en van de Bibliothèque Nationale te Parijs in vertaling uitgegeven in het meer genoemde werk van C. M. Kaufmann, „Ikonographie der Menasampullen" [4]).

Het zijn de codices:

[5]) Ms. d'Abbadie 92, fol. 123^{r}—130^{r} (vertaald).

[6]) Ms. de la Bibliothèque Nationale, éthiop. 126, fol. 75^{r}—76^{r}) vertaald).

Dezelfde redactie van d'Abbadie 92 is ook te vinden in Ms. d'Abbadie 110 en in Ms. de la Bibliothèque Nationale

---

1) Ook cod. Ethiop. Oriental 687—688, fol. 92^{v}—95^{v} bevat een Menas-vita dat door Wallis Budge niet vermeld wordt.

2) E. A. Wallis Budge, *Texts*, als boven, p. 44.

3) Ibidem, p. 17 seq.

4) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 33—49.

5) Zie: A. d'Abbadie, *Catalogue raisonné des manuscrits éthiopiens appartenants à Antoine d'Abbadie*, Parijs, 1859, p. 102.

6) H. Zotenberg, *Catalogue des manuscrits éthiopiens de la Bibliothèque Nationale*, Parijs, 1877, p. 163.

135 [1]) terwijl deze tekst gelijkluidend is met den door Wallis Budge uitgegeven codex ethiop. oriental 689.

Ms. B.N. 126 = cod. ethiop. oriental 660 (bij Wallis Budge). Deze gegevens overziende kunnen wij dus de Ethiopische teksten in twee groepen verdeelen:

tekst I: codd. ethiop. orient. 689, 686 en 691.
mss. d'Abbadie 92 en 110.
ms. de la Bib. Nation. éthiop. 135.

tekst II: cod. ethiop. orient. 660.
ms. de la Bibliothèque nat. 126.

De tekst II is veel korter dan de tekst I en behoudens eenige afwijkingen gelijk aan de Arabische teksten (zie aldaar).

Bovendien geeft Chaîne een korte inhoudsopgave van de mirakelverhalen van St. Menas uit twee gelijkluidende codices:

Ms. d'Abbadie 179, fol. 139^r—152^r.

Ms. B. N. 135, fol. 22^r—82^r.

---

1) H. Zotenberg, *Catalogue*, l.c., p. 203. Volgens M. Chaîne is deze tekst ook te vinden in codd. ethiop. 253, 254, 257 en 258 van het Britsch Mus.; vgl. W. Wright, *Catalogue of the Ethiopic mss. in the British Museum*, Londen, 1877, p. 159, 161, 166, 169.

HOOFDSTUK III.

MONUMENTEN EN AFBEELDINGEN.

Verreweg het belangrijkste monument dat betrekking heeft op Menas is natuurlijk de reeds in de inleiding besproken Menas-stad [1]). Zooals wij zagen levert het vooral op kunsthistorisch gebied belangrijke gegevens, ondanks den jammerlijken toestand waarin de ruïnes verkeeren. De meeste brokstukken van Koptische Architectuur zijn overgebracht naar de „Städtische Galerie" te Frankfort [2]), terwijl enkele andere fragmenten, meestal kapiteelen, in het „Kaiser-Friedrich-Museum" te Berlijn bewaard worden [3]).

Een groote teleurstelling was het dat behalve architectonische gegevens: zuilen en fragmenten van zuilen, kapiteelen, basementen, onderaardsche gewelven, hypocausten, afvoerkanalen, werkplaatsen enz. hoegenaamd geen inscripties gevonden werden, waardoor meer licht verspreid zou geworden zijn over het nog zoozeer in duisternis gehulde bestaan van deze Menas-stad en haar cultus.

Door een gelukkig toeval mocht het mij gelukken de wellicht eenige inscriptie uit deze zoo belangrijke stad te ont-

---

1) Zie blz. 9 vg. van dit werk.

2) De groote schaduwzijde van deze collectie is dat men in het onzekere blijft, of de zich daarin bevindende voorwerpen werkelijk uit de Menas-stad afkomstig zijn dan wel of de heer Kaufmann deze uit andere plaatsen van Egypte heeft medegebracht. Met geen enkel woord wordt de vondstplaats vermeld.

3) Zie: *Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen, alt-christliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, bearbeitet von* Oskar Wulff, Berlijn, 1909, Band III, Teil I, nr. 1632—1636, S. 309 flg.

dekken en te ontcijferen. Bij mijn verblijf te Rome vond ik in de schitterende collectie van Monseigneur A. de Waal, rector van het Duitsche Campo Santo en hoofdredacteur van de „Römische Quartalschrift" twee deurbalken, hem geschonken door zijn leerling en vriend C. M. Kaufmann en volgens dezen afkomstig uit de Menas-stad. Met groote bereidwilligheid stond de vriendelijke bezitter er van mij toe, de letterteekens op de gedeeltelijk vermolmde en verteerde balken te bestudeeren.

De eene balk is 102 c.M. lang, 20 c.M. breed en heeft een dikte van 9 c.M. Deze is van de twee de minst gave. In het midden van den balk is een Grieksch kruis gesneden, omgeven door een krans, terwijl bladversiering in de vier hoeken is aangebracht. Op de linkerhelft van den balk is duidelijk een groote, diep ingekerfde alpha te onderscheiden terwijl op de rechterhelft een omega te lezen is. Rond deze beide letters waren verschillende kleinere letterteekens uitgesneden, die mij bij nader onderzoek bleken een Koptische inscriptie te bevatten, waarvan men de letters gedeeltelijk van boven naar beneden moest lezen om het bedoelde woord te verkrijgen.

ⲙ	ⲁ	ⲁⲡⲁⲓ	(ⲁ)ⲡⲁⲁⲛⲟⲩⲡ	
ⲓ	ⲡ	ⲥⲁⲕ	ⲁⲡ	ⲁⲙⲏ
ϫ	ⲁ	ⲡⲓⲱ	ⲛⲁⲡ	ⲣⲟⲉⲓ
ⲁ	ϥ	ⲧⲏⲡ		ⲥⲧⲟⲥ. [1])
ⲏ	ⲓ	ⲧⲟⲡⲟⲥ	ⲯⲁϩⲁⲑⲁⲛⲁⲥⲉ	
ⲗ	ⲃ		ⲡⲧⲉⲩⲧⲱⲗⲁⲣⲓⲟⲥ.	

Wij lezen dus: Michaël, Apa Phib, Apa Izaak, de vader van de plaats.

: Apa Anoub, Apa Mena de bewaker (?) de schrijver Athanasios ....

De tweede balk is 110 c.M. lang, 16 c.M. breed en 8 c.M. dik. In het midden is eveneens een Grieksch kruis, staande tusschen twee zuilen die een gekartelde architraaf dragen, waarop als bekroning een schelpachtige versiering met twee

1) ⲣⲟⲉⲓⲥ: bewaken; ⲡⲣⲟⲉⲓⲥⲧⲟⲥ: bewaker?

blad-acroteriën is aangebracht. Ook hier is op de linkerhelft een alpha en op de rechterhelft een omega ingesneden, terwijl daaromheen kleinere letterteekens vrij duidelijk zijn te onderscheiden. Deze zijn ook beter gegroepeerd dan die van den vorigen balk. Aan weerszijden van het tempeltje loopt een breede parelrand, terwijl voor de eerste letter van den linkertekst en van den rechtertekst een klein kruisje staat.

+ ⲟⲩ ⲁⲅⲓⲟⲥ	+ ⲁⲡⲁ ⲅⲉⲱⲣⲅⲉ
ⲁⲡⲁ ⲁⲡⲟ	ⲡⲓⲱ ⲧ ⲛⲡⲧⲟⲡ
ⲗⲗⲱ ⲁ	ⲟⲥ ⲡⲁⲥⲟⲛ
ⲡⲁⲁ ⲛⲟⲩⲡ	
ⲁⲡⲁ ϥⲓ(ⲃ)	ⲡⲁⲡⲛⲟⲩⲧⲉ.

Wij lezen dus: de heilige Apa Apollo, Apa Anoub, Apa Phib(?) Apa George, de vader van de plaats, de broeder Paphnutius.

Deze inscripties geven aan, welke heiligen aangeroepen werden in het heiligdom waarin de deur, waarboven zij waren aangebracht, toegang verleende.

Vooral belangrijk is de eerste, daar hier Menas onder de namen voorkomt. Dergelijke deurbalken zijn ook in de Koptische collectie van het „Kaiser-Friedrich-Museum" te Berlijn te vinden [1]. Een zelfde voorstelling als die van den tweeden balk hebben nr. 255 en 256 [2]. Op de nummers 257 en 258 komt, evenals op de hier besproken balken, de alpha en de omega vóór. Bovendien bevat nr. 258 [3] een inscriptie die eveneens den naam van Menas vermeldt [4]. Deze luidt als volgt:

---

1) Zie: *Königliche Museen zu Berlin*, a. a. O., nr. 253—262, S. 83 flg.

2) Ibid. S. 84. Ook op de Koptische grafsteenen komen dergelijke voorstellingen herhaaldelijk voor. Het kruis is dan dikwijls vervangen door een orantefiguur of den zoogenaamden Nijlsleutel, het teeken van leven (ankh). Zie: *Königliche Museen* a. a. O., blz. 33—45 en H. R. Hall, *Coptic and Greek Texts of the Christian Period from ostraca, stelae, etc. in the British Museum*, Londen, 1905, plaat 96 en 97, p. 135 seq.

3) Deze balk is uit Bawit afkomstig en uit de VI—VII eeuw n. Chr.

4) Of hier echter de heilige uit de Lybische woestijn dan wel een latere naamgenoot bedoeld is, is niet uit te maken.

+ ⲟ ⲁⲅⲓⲟⲥ ⲁⲡⲁ
ⲁⲡⲟⲗⲗⲱ ⲁⲡⲁⲛ
ⲟⲩⲡ ⲁⲡⲁϥⲓⲃ
ⲁⲡⲁ ⲇⲱⲣⲟⲛ
ⲁⲡⲁⲡⲇⲓⲁⲕⲱⲛ

+ ⲁⲡⲁⲍⲁⲭⲁⲣ
ⲓⲁⲥ ⲡⲓⲱⲧⲏⲡ
ⲧⲟⲡⲟⲥ ⲁⲡⲁ
ⲓⲉⲣⲏⲙⲓⲁⲥ ⲡⲟⲓ
ⲕⲟⲛⲟⲙⲟⲥ ⲡⲁⲡⲁⲙⲏⲛⲁⲯⲁⲣⲏⲛϩ

ⲁⲡⲟⲗⲱⲅⲉ
ⲱⲣⲅⲉ
ⲁⲡⲁⲃⲓⲕⲧⲱⲣ

Wij lezen dus: de heilige Apa Apollo, Apa Anoub, Apa Phib, Apa Doron, Apa de diaken.

Apa Zacharias, de vader van de plaats, Apa Jeremias de Oikonomos, *Apa Mena* ....

Apollo, George, Apa Victor.

Dat Menas herhaaldelijk onder de heiligen die in Egypte werden aangeroepen voorkomt, bewijzen ook de inscripties op verschillende grafsteenen. Twee dezer bevinden zich in het Britsch Museum [1]). Beide zijn het fragmenten, met een slechts gedeeltelijk leesbaren tekst.

Het èene (nr. 673) is het bovengedeelte van een rechthoekige kalksteenen plaat en bevat de volgende inscriptie:

† ⲡⲓⲱⲧ ⲡϣⲏⲣⲉ ⲡⲉⲡⲛⲁ ⲉⲧⲟⲩⲁⲁⲃ
ⲡⲉⲛⲉⲓⲱⲧ ⲙⲓⲭⲁⲏⲗ ⲙⲛ ⲅⲁⲃⲣⲓⲏⲗ ⲡϫ
ⲟⲩⲧⲁϥⲧⲉ ⲙⲡⲣⲉⲥⲃⲏⲧⲉⲣⲟⲥ ⲛⲁⲣⲉⲧⲏ
ⲙⲡⲉⲡⲛⲁ ⲉⲧⲟⲩⲁⲁⲃ ⲡⲉⲛⲓⲱⲧ ⲁⲇⲁⲙ
ⲧⲉⲙⲙⲁⲁⲩ ⲙⲁⲣⲓⲁ ⲧⲉⲙⲙⲁⲁⲩ ⲍⲱⲏ ⲛⲉ
ⲛⲓⲟⲧⲉ ⲙⲡⲁⲧⲣⲓⲁⲣⲭⲏⲥ ⲛⲉⲛⲓⲟⲧⲉ ⲙⲡⲣⲟⲫⲏ
ⲧⲏⲥ ⲛϩⲁⲅⲓⲟⲥ ⲛⲉⲛⲟⲧⲉ [2]) ⲛⲁⲡⲟⲥⲧⲟⲗⲟⲥ ⲛⲉ
ⲕⲱⲛⲟⲙⲟⲥ ⲛⲉⲛⲓⲟⲧⲉ ⲙⲙⲁⲣⲧⲉⲣⲟⲥ ⲁⲡⲁ ⲃⲓⲕ
ⲧⲱⲣ ⲁⲡⲁ ⲫⲟⲓⲃⲁⲙⲱⲛ ⲁⲡⲁ ⲙⲏⲛⲁ ⲁⲡⲁ ⲅⲉ
ⲱⲣⲅⲉ ⲁⲡⲁ ⲕⲩⲣⲓⲁⲕⲟⲥ ⲁⲡⲁϩⲉⲣⲙⲁⲩⲱ ⲁⲡ
ⲁ ⲡⲣⲙⲁⲟ ⲁⲡⲁ ⲡⲕⲟⲟⲣⲉ ⲁⲡⲁ ⲫⲣⲣⲏⲣ ⲁⲡⲁ ⲡ
ϣⲙ ⲛⲟⲩⲧⲉ .... ⲩ ⲁⲡⲁ ⲅⲉⲱⲣⲅⲉ
ⲙⲛⲛⲉϥⲥⲛⲏ(ⲩ) .... ⲟⲧⲉ ⲁⲡⲁ ⲕⲁⲗⲓ [3])
.... ϩⲱⲙⲉ [4]) ⲁⲡⲁϩ
....

1) Zij zijn tentoongesteld in de Southern Egyptian Gallery, nr. 673 in Bay 28, nr. 676 in Bay 32; zie: *British Museum*, *A guide to the Egyptian Galleriès (sculpture)*, Londen, 1909, p. 292, nr. 1107 en 1110, en H. R. Hall, *Coptic and Greek Texts*, l.l., p. 143 seq. nr. 15 en 16.

2) Inplaats van ⲛⲉⲛⲓⲟⲧⲉ. 3) Hall vult aan: ⲕⲁⲗⲗⲓⲛⲓⲕⲟⲥ.

4) Hall veronderstelt: ⲁⲡⲁ ⲡⲁϩⲱⲙⲉ.

Vertaling:

De vader, de zoon, de heilige Geest:
Onze vader Michaël en Gabriël,
De vierentwintig priesters vol
Van den heiligen Geest, onze vader Adam
onze moeder Maria, onze moeder Zoë,
onze vaders de patriarchen, onze vaders de heilige
profeten, onze vaders de apostelen, de
oeconomi, onze vaders de martelaren Apa
Victor, Apa Phoebamon, *Apa Mena*, Apa
George, Apa Kyriakos, Apa Herm(ogenes?)
Apa Permao, Apa Pekoore, Apa Pherrer, Apa
Pshemnoute .... Apa George
en zijn broeders .... Apa Kali(nikos?)...
....

Het tweede fragment (nr. 676) is het ondergedeelte van een grafsteen van witte kalksteen, versierd met een rand van wingerdbladeren en bevat den volgenden tekst:

.... (ⲁⲡ)
ⲟⲥⲧⲟⲗⲟⲥ ⁝ ⲛⲉⲕⲟⲛⲟⲙⲟⲥ ⁝ ⲛⲉⲛⲓⲟⲧⲉ ⁝
ⲙⲙⲁⲣⲧⲉⲣⲟⲥ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲃⲓⲕⲧⲱⲣ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲫ
ⲏⲃⲁⲙⲱⲛ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲙⲏⲛⲁ ⲁⲡⲁ ⲅⲉⲱⲣⲅⲉ ⲁ
ⲡⲁ ⲕⲏⲣⲓⲁⲕⲟⲥ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲫⲓⲗⲟⲑⲉⲟⲥ ⁝ ⲁⲡⲁ
ⲥⲉⲣⲅⲓ ⲙⲛⲉϥⲥⲛⲏⲩ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲙⲉⲗⲓⲧⲟⲩ ⲙ
ⲛⲉϥⲥⲛⲏⲩ ⲣⲙⲛⲧⲉⲣⲱⲧⲏϣⲟⲟⲛⲥ ⲛⲉⲛ
ⲓⲟⲧⲉ ⲛⲛⲟϭ ⲛⲣⲱⲙⲉ ⲁⲡⲁ ⲁⲡⲟⲗⲗⲱ ⲁⲡ
ⲁ ⲁⲛⲟⲩⲡ ⲁⲡⲁⲫⲓⲃ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲡⲁⲧⲉⲣⲙ
ⲟⲩⲧⲉ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲡⲣⲟⲟⲩ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲙⲟⲩⲛ
ⲁⲡⲁ ⲉⲩⲇⲉⲙⲱⲛ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲙⲁⲕⲁⲣⲉ ⲙⲛ
ⲛⲉϥϣⲏⲣⲉ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲙⲟⲩⲥⲏⲥ ⲙⲛⲛⲉϥ
ⲥⲛⲏⲩ ⁝ ⲁⲡⲁ ⲓⲉⲣⲉⲙⲓⲁⲥ ⲁⲡⲁ ⲉⲛⲱⲭ
ⲛⲉⲧⲟⲩⲁⲁⲃ ⲧⲏⲣⲟⲩ ⲁⲣⲓⲡⲙⲉⲟⲩⲉ
ⲙⲡⲉⲙⲙⲉⲣⲓⲧ ⲛⲓⲱⲧ ⲁⲡⲁ ⲓⲱⲥⲏⲫ
ⲡⲉϭⲱϣ ⲡⲣⲙⲧⲉⲣⲱⲧⲏϣⲟⲟⲛⲥ ⲉ
ⲁϥⲙⲧⲟⲛ ⲙⲙⲟϥ ⲛⲥⲟⲩϫⲟⲩⲧⲟⲩⲉ ⲙ
ⲙⲉⲥⲟⲣⲏ ϩⲛⲟⲩⲓⲣⲏⲛⲏ ϩⲁⲙⲏⲛ ⲓⲇⲛⲕ,
ⲡⲛⲟⲩⲧⲉ ⲡⲁⲅⲁⲑⲟⲥ ⲁⲣⲓⲡⲙⲉⲟⲩⲉ ⲙ

ⲡⲁⲓⲱⲧ ⲡⲁⲡⲁ ⲓⲱⲥⲏⲫ ⲡⲉϥϣⲏⲣⲉ ⲙ
ⲙⲡⲁⲓⲱⲧ ⲡⲁⲡⲁ ⲁⲡⲟⲗⲗⲱ ⲙⲡⲁⲥⲟⲛ
ⲓⲥⲁⲕ ⲙⲛⲛⲉϥϣⲏⲣⲉ ⲧⲏⲣⲟⲩ ⲙⲛ
ⲡⲁⲥⲟⲛ ⲃⲓⲕⲧⲱⲣ ⲙⲛ ⲡⲁⲥⲟⲛ ⲓⲱϩⲁ
ⲛⲏⲥ ⲙⲛⲡⲁⲓⲱⲧ ⲡⲁⲡⲁ ⲫⲏⲃⲁⲙⲱⲛ
ⲁⲡⲁ ⲕⲓⲣⲉ ⲁⲣⲓⲡⲙⲉⲟⲩⲉ ⲁⲡⲁ ⲃⲓⲕⲧⲱⲣ ⲁⲡⲁ ⲇⲱⲣⲉ
....

Vertaling:

....
..... apostelen, de oeconomi, de vaders
de martelaren Apa Victor, Apa
Phebamon, *Apa Mena*, Apa George,
Apa Kyriakos, Apa Philotheos, Apa
Sergi en zijn broeders, Apa Melitou
en zijn broeders, menschen uit Teroth-n-shones, onze
vaders de groote mannen Apa Apollo,
Apa Anoub, Apa Phib, Apa Patermoute,
Apa Proou, Apa Amoun,
Apa Eudemon, Apa Makare en
zijn kinderen, Apa Mozes en zijn
broeders, Apa Jeremias, Apa Enoch.
Mogen al de heiligen gedenken
onzen geliefden vader Apa Jozef
Pegosh, de man van Teroth-n-shones
die ontsliep op de een en twintigste van
Mesore in vrede, amen .... [1])
Moge de goede God gedenken onzen vader
Apa Jozef, zijn kind en
onzen vader Apa Apollo en mijn broeder
Izaak en al zijn kinderen en
mijn broeder Victor en mijn broeder
Johannes en mijn vader Apa Phoebamon.
Moge Apa Kire gedenken: Apa Victor, Apa Dore [2])
....

1) ⲓⲇⲛⲕ: Hall wil lezen: ⲓⲛⲇ, ⲕ = 20ste indictie of ⲓⲛⲇⲓⲕ waarbij dan het getal weggelaten zou zijn.

2) Hall vult aan: Doretheos.

In Bawit schijnt de vereering voor Menas groot geweest te zijn. De Bock [1]) vermeldt aldaar verschillende inscripties, op den heilige betrekking hebbende. Boven de deur van een kapel met bijbelsche voorstellingen staat met groote letters ⲙⲏⲛⲁ te lezen [2]).

Verder geeft hij een inscriptie die hij daar vond met de vermelding van eenige heiligen, waaronder ook Menas.

ⲛⲉⲛⲓⲱⲧ ⲉⲙ̄ⲁⲣⲧⲏⲣⲟⲥ
ⲁⲡⲁ ⲃⲓⲕⲧⲱⲣⲟⲥ ⲁⲡⲁ . . . . .
ⲁⲡⲁ ⲅⲉⲱⲣⲅⲉ ⲁⲡⲁ ⲕⲓⲣⲁⲕⲟⲥ (*sic*) [3])
ⲁⲡⲁ ⲙⲏⲛⲁ ⲁⲡⲁ ⲫⲓⲣⲑⲏⲱⲥ [4])

Vertaling: onze vaderen, de martelaars Apa Victor, Apa . . . . . ., Apa George, Apa Kyriakos, *Apa Mena,* Apa Philotheos (?) . . .

In Gebel el Teir is volgens De Bock [5]) een voorstelling van de Maagd met het kind Jezus en daarnaast een ruw geteekende afbeelding van St. Menas ten voeten uit, in orantehouding.

De tempel van Medinet Habu, die door de Christenen werd gebruikt tot zij in de zevende eeuw naar Esneh vluchtten, toont vier opschriften die op Menas betrekking hebben:

1^0. ⲙⲏⲛⲁ ⲇⲟⲩⲗⲟⲥ ⲓⲏⲥⲟⲩⲥ ⲭⲣⲓⲥⲧⲟⲥ.
2^0. ⲟ ⲁⲅⲓⲟⲥ ⲁⲡⲁ
ⲙⲏⲛⲁⲥ.
3^0. ⲟⲩ ⲁⲅⲓⲟⲥ
ⲙⲉⲛⲁⲥ.
4^0. ⲟⲩ ⲁⲅⲓⲟⲥ
ⲁⲡⲁ ⲙⲏ(ⲛⲁⲥ).

De eerste inscriptie, een graffito aan het portaal van de tweede tempel-pyloon, kan zoowel op Menas betrekking hebben,

---

1) W. de Bock, *Matériaux pour servir à l'archéologie de l'Egypte Chrétienne,* Petersburg, 1901, édition posthume.

2) W. de Bock, l.c., Plaat VIII.

3) ⲕⲓⲣⲓⲁⲕⲟⲥ?

4) ⲫⲓⲗⲟⲑⲉⲟⲥ?

5) W. de Bock, l.c., p. 37 s.; zie: fig. 42.

als ook op een tempelbezoeker van dien naam. Bij de volgende is echter niet twijfelachtig dat de heilige uit de Lybische woestijn is bedoeld [1]).

In een van de, in 1909 door de Eckley-B.-Coxe-Expeditie uitgegraven Kerken te Faras in Nubië is in den wand van de zuidelijke sacristie een inscriptie gevonden waarin eveneens de naam Mêna voorkomt [2]).

Verder zijn er eenige ostraka waarop de naam van den heilige te lezen is. Een, afkomstig uit de ruïne van het Klooster te Der-al-Bahari, heeft aan de voorzijde de inscriptie: ⲟⲩⲭⲁⲣⲓⲥ ⲓ̅ⲥ̅ ⲭ̅ⲥ̅ ⲛⲓⲕⲁ ϥ̅ⲑ̅ = „De genade van Jezus Christus overwint, amen". Dezelfde tekst wordt herhaald, terwijl het woord ϩⲟⲣⲟⲃⲓⲛ = „Cherubim" er aan voorafgaat. Aan de achterzijde lezen wij: ⲙⲏⲛⲁⲥ ⲓ̅ⲥ̅ⲭ̅ⲥ̅ ⲛⲓⲕⲁ = „Menas Jezus Christus overwint" [3]). Een ander ostrakon waarop de naam Mena dui delijk te lezen is, werd gevonden bij de opgraving van de Zuidelijke Kerk te Faras in Nubië [4]).

Ten slotte zij nog vermeld een inscriptie, gedateerd uit 589 n.C., waaruit blijkt dat in dien tijd te Rome een Alexandrijnsche vereeniging onder het patronaat van Menas stond [5]).

Bij de bespreking van de afbeeldingen van Menas verdienen de zoogenaamde Menas-ampullen het eerst onze aandacht. Dit zijn kleine, platte, ronde aarden kruikjes, meestal voorzien van twee ooren, met verschillende opschriften en voorstellingen er op. Zij werden bij massa's vervaardigd in de werkplaatsen in de Menas-stad [6]) en door de pelgrims die het heiligdom bezochten als aandenken medegenomen. Over den inhoud er van werd reeds in de inleiding gesproken. De

---

1) Zie: C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 162.

2) Geoffrey S. Mileham, *Churches in Lower Nubia* in: *Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia*, Philadelphia, 1910, vol. II, p. 29.

3) H. R. Hall, *Coptic and Greek Texts*, l.l., p. 34.

4) Geoffrey S. Mileham, *Churches in Lower Nubia*, l.l., p. 36.

5) J. B. de Rossi, *Inscriptiones Christianae urbis Romae*, Rome, 1888, Tom. II, p. 455.

6) Zie: blz. 12 van dit werk.

kleur dezer ampullen is, al naar gelang van de aarde die er voor werd gebruikt, geel of rood; verreweg de meeste zijn ± 10 c.M. hoog, ± 2—3 c.M. dik en hebben een diameter van ± 7—8 c.M. Veel geringer in aantal zijn de ampullen van ± 15 c.M. hoogte, ± 3 c.M. dikte met een diameter van 10—11 c.M., terwijl er slechts enkele grootere exemplaren gevonden zijn. Het behoeft wel niet gezegd dat bij de opgraving van de Menas-stad ontelbare van deze ampullen voor den dag zijn gekomen, ja zelfs ook de vormen, de negatieven. Het grootste gedeelte daarvan bevindt zich thans in de „Städtische Galerie" te Frankfort a. M., de stad die C. M. Kaufmann bij zijnen arbeid krachtig ondersteunde. De volgens Kaufmann merkwaardige typen zijn in een geheel aan de Menas-stad-expeditie gewijde zaal tentoongesteld, terwijl eenige kisten vol ampullen in de donkere kelders van het museum zijn opgeborgen. Met groote bereidwilligheid stond de directeur van de „Städtische Galerie", Dr. Lüpicke, mij toe ook deze collectie te bezichtigen en te bestudeeren. Daardoor werd ik in mijne meening bevestigd dat het zeer gevaarlijk is om hier eclectisch te werk te gaan, zooals Kaufmann deed. Juist de studie van een zoo groot mogelijk aantal dezer kruikjes is hier beslist noodzakelijk, want deze alleen kan ons een inzicht geven in de ontwikkeling van het type en mitsdien in den ouderdom van de ampullen. Het is dan ook niet te verwonderen dat C. M. Kaufmann in een monographie over deze ampullen [1]) hierover niets weet te zeggen en niet anders doet dan van 98 verschillende exemplaren versiering en opschrift benevens de maten te beschrijven, erkennende

---

1) C. M. Kaufmann, *Ikonographie der Menas-Ampullen mit besonderer Berücksichtigung der Funde in der Menas-stadt nebst einem einführenden Kapitel über die neu entdeckten nubischen und aethiopischen Menas-texte*, Cairo, 1910. Aan dit boek zijn dezelfde bezwaren verbonden als aan het reeds besproken werk van denzelfden schrijver, *Die Menasstadt*, zie Inleiding van dit werk blz. 10. De grootste verdienste er van is dat het prachtig is uitgegeven en rijk geïllustreerd. Ook hier blijkt een man aan het woord die meer practicus is dan geleerde en op allerlei manieren zijn boek tracht te *vullen*. Het inleidende hoofdstuk o.a., dat een derde deel is van het geheele werk, is nog voor het grootste gedeelte door een ander, Prof. M. Chaîne S. J. van de Università Gregoriana in Rome geschreven.

dat dit aantal zonder moeite tot over de 120 uit te breiden zou zijn en dat naar alle waarschijnlijkheid door verdere opgravingen nog meer varianten gevonden zullen worden. Volkomen terecht merkt Oskar Wulff bij zijn beschrijving van de collectie Menas-ampullen in het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn, eveneens uit de Menas-stad afkomstig, op: „Aan de hoofdmassa met verreweg de meest voorkomende voorstelling van den biddenden heilige tusschen de aan zijn voeten liggende kameelen kan men de stilistische ontwikkeling van dit type goed vervolgen. Het zoowel op groote ampullen (vgl. n. 1360) als ook op kleine (vgl. n. 1362), soms met sterker accentueering van het Afrikaansch rassenkarakter, voorkomende stamtype van het einde der vierde of den aanvang der vijfde eeuw, wordt aan den eenen kant op de laatstgenoemde steeds grover (vgl. n. 1367—1374 en n. 1392), tegelijk echter op dergelijke (n. 1383—1390 en 1364) maar vooral op de groote ampullen (vgl. n. 1377—1382) steeds stijver, waarbij ook de karakteristieke kenmerken van den Koptischen vervalstijl zichtbaar worden (vgl. n. 1381 vg.) en de, waarschijnlijk oudere, vlakke trommelvorm (vgl. n. 1360) meer gaat wijken voor den smalkantigen veldfleschvorm (vgl. n. 1359) of andere veranderingen doormaakt" [1]).

Wij moeten hierbij in aanmerking nemen dat aan Wulff alleen de, in vergelijking met de zich in Frankfort bevindende collectie, kleine verzameling van ampullen ten dienste stonden uit het Kaiser-Friedrich-Museum, zoodat hij slechts enkele vage aanwijzingen kon geven. Door een nauwgezette bestudeering, niet alleen van de collecties te Frankfort en Berlijn [2]), doch ook te Londen [3]), te Rome [4]) en Florence [5])

---

1) Zie: *Königliche Museen zu Berlin*, a. a. O., S. 263. De cijfers tusschen haakjes geven de nummers aan waaronder de ampullen in den catalogus voorkomen, en verwijzen tegelijk naar de platen LXVIII en LXIX achter in het werk waarop zij in beeld zijn gebracht.

2) Kaiser-Friedrich-Museum en Neues Museum.

3) British Museum, Fourth Egyptian Room, wall-cases 176—180, en Christian Room, wall-cases 12, 13.

4) Vaticaan, Museo Egizio en particuliere verzameling van Mgr. de Waal.

5) Museo archeologico.

kwam ik tot de volgende resultaten: 1^0. op verreweg het grootste gedeelte der ampullen komen geen letterteekens voor doch is aan beide zijden dezelfde figuur in militaire kleeding afgebeeld, met zijwaarts uitgestrekte armen, terwijl aan weerszijden daarvan een dierbeeld is aangebracht, dat met den kop de voeten van de in het midden staande figuur en met den staart de handen raakt. Aan beide kanten van het hoofd is een teeken, bestaande uit vier of vijf pareltjes, aldus gegroepeerd $\overset{o}{\underset{o}{o\,o}}$ of $\overset{o}{\underset{o}{o\,o\,o}}$, 2^0. in deze groep is duidelijk een stilistische ontwikkeling waar te nemen zoowel van de hoofdfiguur als van de dieren en verdere ornamentiek. Op de oudste dezer ampullen is namelijk niet te onderscheiden of de middelste figuur een menschenhoofd of een dierenkop heeft. Men kan dit toeschrijven aan de onbeholpen wijze van modelleeren, doch een andere mogelijkheid is, dat hier een dierenkop bedoeld zou kunnen zijn. Ook de beide flankeerende dierfiguren zijn hier nog gedrochtelijke gestalten, wier rug veel gelijkenis vertoont met een zaag. Latere ampullen vertoonen echter wel degelijk het gelaat van een mensch, terwijl de dieren meer den vorm krijgen van kameelen en het teeken $\overset{o}{\underset{o}{o\,o}}$ of $\overset{o}{\underset{o}{o\,o\,o}}$ door verbinding der parels een kruis wordt. Deze voorstellingen komen het meest overeen met die van de ampullen met inscripties, zoodat wij geneigd zijn te veronderstellen, dat ook deze eerst een jongere generatie der Menas-ampullen vertegenwoordigen.

Behalve in de Menas-stad zijn deze ampullen gevonden in de puinhoopen van de eertijds Christelijke centra van Egypte. Volgens R. Forrer heeft hij in de doodenstad van Akmim zooveel Menas-ampullen gevonden, dat men moet aannemen dat zij bij de Egyptische Christenen, als geschenken aan de dooden mede gegeven, bijzonder geliefd waren [1]). Ook in de catacomben van Alexandrië heeft men er talrijke aangetroffen. Neroutsos Bey vermeldt hierover [2]): „men vindt er ampullen

---

1) R. Forrer, *Die frühchristlichen Altertümer aus dem Gräberfelde von Achmim-Panopolis*, Straatsburg, 1893, S. 11.

2) Neroutsos Bey in: *Bulletin de l'Institut Egyptien*, Alexandrië, 1874—1875, nr. 13, p. 208 s. Zie ook: p. 187 van hetzelfde werk en Neroutsos

van terracotta, rond en plat, van ordinaire bewerking, die dienden om de gezegende olie te bevatten, afkomstig van de brandende en onuitbluschbare lamp van het graf van Sint Menas bij het meer Mareotis, waarmede men zalvingen verrichtte bij de levenden voor wonderbare genezingen en bij de dooden voor het heil hunner ziel" [1]).

Vooral uit Kom-el-Chougafa, in het westen van Alexandrië zijn veel Menas-kruikjes te voorschijn gekomen, zoodat het niet onwaarschijnlijk is dat ook daar een Menas-memoria stond.

Zooals reeds gezegd werd, bestaan er naast het reeds besproken, meest voorkomende type talrijke exemplaren waarop inscripties of afwijkende voorstellingen zijn aangebracht. Van de inscripties komen het meest voor: *ὁ ἁγιος Μηνας* [2]) en *εὐλογια του ἁγιου Μηνα* of alleen *του ἁγιου Μηνα* [3]). Zeldzamer zijn de inscripties: *εὐλογια κυριου του ἁγιου Μηνα* [4]), *εὐλογια λαβε κυρ(ιου) του ἁγιου Μηνα καλλινικου* [5]), *εὐλογια του καλλινικου ἁγιου Μηνα* [6]), *χαρις Θεου* [7]), *τουτο νικα* [8]), *εὐλογια του ἁγιου 'Αμηνα* [9]).

Ook worden een enkele maal andere heiligen op Menasampullen vermeld. In de collectie van het Kaiser-Friedrich-Museum bevindt zich een ampul waarop aan de voorzijde

Bey: *l'Ancienne Alexandrie*, Parijs, 1888, p. 38, waar hij, sprekend over de Christelijke catacomben, schrijft: „les fioles et flacons en terre cuite fine ou en verre des sepultures paiennes sont remplacés par des ampoules aplaties à l'effigie de Saint Ménas d'un travail ordinaire".

1) Zie voor de vraag naar den inhoud der ampullen de inleiding van dit werk, Hoofdst. I, blz. 13.

2) Zie: C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 68 flg., de nummers 38, 57, 62, 76, 79, 80, 81*b*, 82, 84 en *Königliche Museen*, a. a. O., S. 265 flg., de nummers 1359, 1360, 1361, 1377, 1378, 1379.

3) Zie: C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 68 flg., de nummers 37, 39, 42, 61, 64, 89, en *Königliche Museen*, a. a. O., S. 265 flg., de nummers 1371, 1373, 1375, 1376, 1390, 1392, 1395, 1397, 1398.

4) *Ikonographie*, als boven, nummer 84 en *Königliche Museen*, als boven, nummer 1380.

5) *Ikonographie*, als boven, nr. 87.

6) *Ikonographie*, als boven, nr. 88.

7) *Ikonographie*, als boven, nr. 60.

8) *Ikonographie*, als boven, nr. 61.

9) *Ikonographie*, a. a. O., S. 158.

de heilige Menas, met randschrift: ὁ ἅγιος Μηνας, staande tusschen tot hem opziende dieren, terwijl aan de achterzijde een jeugdige figuur is afgebeeld met nimbus in lange, gegorde mouw-tunica en chlamys naast een rechts van hem staande spitstoeloopende amphora, met bijschrift: ὁ ἅγιος 'Αββακων [1]). Enkele andere exemplaren uit dezelfde verzameling vermelden den heiligen Athenogenes. Het eene [2]) heeft aan de voorzijde een door een lauwerkrans omsloten inschrift: ἁγιου Μηνα met kruis en palmtak er naast, en aan de achterzijde den door een lauwerkrans omsloten naam 'Αθηνογενου met een kruis er boven. Het tweede [3]) vertoont aan de voorzijde een vreemdsoortige voorstelling, een kooi in den vorm van een bijenkorf, voorzien van vertikale tralies. De figuur die zich daarin bevindt, is niet te onderscheiden. Vandaar dat men met evenveel recht kan zeggen dat zij een vogel is, als dat zij het hoofd van den heilige moet voorstellen en de kooi een mausoleum [4]). Daaromheen loopt een inscriptie van den volgenden inhoud: 'Αγιου 'Αθηνογενου εὐλογ(ια). Aan de achterzijde leest men een door een lauwerkrans omsloten inscriptie: 'Αγιο(υ) Μηνα λεον (= ελαιον?).

Eene enkele maal komt het voor dat op een Menas-ampul, doch alleen van het grootste formaat, een vrouwenfiguur is afgebeeld, omringd door dieren. Reeds in 1906 veronderstelde J. Wilpert dat hiermede de heilige Thecla bedoeld was [5]). Latere vondsten brachten ook ampullen te voorschijn, waarop deze veronderstelling door een inscriptie werd bewaarheid [6]).

---

1) *Königliche Museen*, als boven, nr. 1359.

2) *Königliche Museen*, als boven, nr. 1401. Ook in de collectie te Frankfort zijn hiervan twee exemplaren aanwezig.

3) *Königliche Museen*, als boven, nr. 1402.

4) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 144.

5) Zie: A. de Waal & J. Wilpert, *Vom Heiligtum des hl. Menas in der Lybischen Wüste*, in *Röm. Quartalschrift f. christl. Altertumskunde*, Rome, 1906, 20ster Jahrgang, S. 82 flg.

6) Zie: C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 141 en Margareth A. Murray, *St. Menas of Alexandria*, in de: *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1907, vol. XXIX, p. 115 seq. Terwijl Kaufmann een ampul beschrijft met de inscriptie 'Αγια Θεκ(λα) waarvan hij niet weet waar deze zich bevindt, vermeldt laatsgenoemde haar als behoorend tot de collectie Hoffmann.

De collecties in de musea te Frankfort, Berlijn, Londen en Alexandrië bevatten tegenwoordig één of meer exemplaren van dit type.

Bijzonder interessant zijn de ampullen waarop aan de eene zijde, of aan beide zijden, een negerkop met zwaar kroeshaar is aangebracht [1]). Wij hebben hierin niet een Lybiër doch een Ethiopiër te zien [2]). Zeer moeilijk is het te bepalen of dit type, dat Menas in de gedaante van een Ethiopiër weergeeft, tot den oudsten tijd van het bestaan van den cultus behoort of van jonger datum is. Zooals bekend is, beelden de Egyptenaren de Ethiopiërs steeds als negers af. In ieder geval doen deze afbeeldingen ons zien, dat wij niet alleen mogen spreken van Koptische invloeden op het Ethiopische Christendom doch dat ook omgekeerd de Koptische Kerk beinvloed is geweest door de Ethiopische. Hoogst vreemd en onwaarschijnlijk is de onderstelling van C. M. Kaufmann [3]) dat Menas hier geheel ten gerieve van de Christelijk-Afrikaansche negers in Nubië veranderd is in eenen negerheilige en deze ampullen dus speciaal vervaardigd werden voor den uitvoer naar Zuid-Egypte. Daartegen getuigen alleen reeds de vele exemplaren die buiten Zuid-Egypte gevonden zijn.

De verhouding tusschen deze beide gebieden te bestudeeren is voor de kennis van het oudste Christendom in Egypte een dringende eisch. Tot nu toe is zij nog in dichte nevelen gehuld. Niemand, die nog een poging deed eenige helderheid te brengen op dit zoo belangrijk terrein. Algemeen neemt men nog aan, dat het Ethiopische Christendom geheel en al gevormd is geworden door en afhankelijk was van de Koptische Kerk, zonder daarvoor ook maar één enkel betrouwbaar gegeven te bezitten. Met evenveel recht zou men het tegendeel kunnen verdedigen, dat namelijk het Ethiopische Christendom de Koptische Kerk gevormd en beinvloed heeft. Het

---

1) Zie C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 70, nr. 22—30, en *Königliche Museen*, a. a. O., S. 271, nr. 1393—1396.

2) O. M. Dalton spreekt in: *A Guide to the Early Christian and Byzantine antiquities*, l.l., p. 81, over dezen negerkop op de Menas-ampullen en veronderstelt verkeerdelijk, dat deze een Lybiër zou voorstellen.

3) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 123.

is hier echter niet de plaats daarop verder in te gaan. Meer en meer blijkt dat in den vroeg-Christelijken tijd Ethiopië en Noord-Egypte met elkander in nauw verband hebben gestaan. De Menas-vereering levert hiervoor een nieuw bewijs. In de ruïnen van een Christelijke kerk in Dongola zijn o.a. verschillende ampullen, voorzien van den negerkop gevonden; ongetwijfeld zullen opgravingen in het gebied van het oude Ethiopië nog veel meer materiaal aan het daglicht brengen. Vermeld dient nog te worden dat de ampullen met den negerkop alle behooren tot de kleinste soort en vele dezer in de graven van Akmim gevonden zijn [1]).

Naast de bovengenoemde exemplaren komen er nog enkele voor met andere voorstellingen er op dan de reeds genoemde. In de Frankforter collectie bevinden zich eenige ampullen waarop aan de eene zijde Menas is afgebeeld en op de andere zijde een schip met een kruis op de sneb en drie visschen onder het schip [2]). Verder vinden wij, doch zeldzamer een vogel [3]), een korf met vruchten en brooden, een palm, een olijfboom, een amphora en sterversieringen aangebracht, terwijl wij afzonderlijk moeten noemen een eveneens zeldzaam voorkomende voorstelling van Menas te paard als ruiterheilige [4]). Menas speelt namelijk als ruiterheilige in de Koptische kunst een voorname rol. Vooral in later tijd wordt hij gaarne afgebeeld als militairheilige, te paard en voorzien van een lange lans [5]). Strzygowski heeft hem o.a. in

1) Zie R. Forrer, *Die Frühchristlichen Altertümer aus dem Gräberfelde von Achmim-Panopolis*, Straatsburg, 1893, S. 11.

2) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 74, nr. 49, 49*a*, 49*b*, 49*c*. In het Kaiser-Friedrich-Museum bevindt zich één exemplaar. Zie *Königliche Museen*, a. a. O., S. 270, nr. 1387.

3) Deze vogel is meestal een duif, pikkend uit een kelk of van een tros druiven, of met uitgespreide vleugels, zooals zij veel voorkomt op de Koptische grafsteenen. Zie o. a. H. R. Hall, *Coptic and Greek Texts*, l.l., p. 133, plate 92 en 93, nr. 618, 619 en 1350 en: *Königliche Museen*, a. a. O., S. 41, nr. 94, waar O. Wulff ten onrechte veronderstelt, dat de vogel een adelaar is.

4) In de Frankforter collectie, in het Louvre en in het Kaiser-Friedrich-Museum; zie: *Königliche Museen*, a. a. O., S. 272, nr. 1400.

5) Een voortreffelijke studie hierover van de hand van J. Strzygowski, *Der Koptische Reiterheilige und der hl. Georg*, in de: *Zeitschrift für Aegyptische Sprache und Altertumskunde*, Leipzig, 1903, Band XL, S. 49 flg.

die gedaante opgemerkt onder zes ruiterheiligen in de koepelversiering van het Mar-Bolos-klooster bij de Roode Zee. Aan zijne voeten zijn allerlei dieren: slangen, visschen, enz. afgebeeld. Deze bekwame geleerde merkt zeer terecht op, dat men niet iederen ruiterheilige met Sint-George gelijk mag stellen, zooals tot dusver algemeen werd gedaan, zelfs door mannen als Clermont-Ganneau, Ebers en Gayet [1]). Laatstgenoemde gaat zelfs in zijn identificaties met St. George zoo ver dat hij ook in de orante-figuur tusschen de beide knielende dieren op de Menas-ampullen St. George ziet [2]).

Hoogstwaarschijnlijk hebben wij dus in vele ruiterheiligen die tot dusver gehouden werden voor afbeeldingen van St. George, den heiligen Menas te zien. Een zeer merkwaardige voorstelling van St. Menas als ruiterheilige is te vinden in een Nubisch handschrift uit de negende eeuw n. C., dat behoort tot de handschriftenverzameling van het Britsch Museum (ms. oriental 6805) en in facsimile is uitgegeven door E. A. Wallis Budge [3]). De tekst van dit handschrift is tot nog toe niet ontcijferd. Uit enkele Grieksche woorden die er in voorkomen kan men opmaken dat de inhoud Christelijk is [4]). Het eerste gedeelte van dezen tekst (de folia 1—10) moet een kort levensbericht of een hymne over Menas bevatten. Het opschrift spreekt van ⲭⲣⲓⲥⲧⲟⲥ ⲛ̄ ⲙⲁⲣⲧⲩⲣⲟⲥ en den naam ⲙⲏⲛⲁ. Het slot van dezen eersten tekst vormt de reeds genoemde afbeelding waarboven zeer duidelijk ⲁⲅⲓⲟⲥ ⲙⲏⲛⲁ te lezen staat. De heilige, die bekleed is met een tunica en wapperende schoudermantel en in de rechterhand een lange speer houdt, wier punt op den grond rust, bezit volkomen hetzelfde negertype dat wij op verschillende am-

---

1) J. Strzygowski, *Der Koptische Reiterheilige und der hl. Georg*, a. a. O., S. 58.

2) A. Gayet, *l'Art Copte*, Parijs, 1902, p. 1 en p. 319.

3) E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna of Egypt and canons of Nicaea in a Nubian dialect with facsimile*, Londen, 1909, fol. 10*a*.

4) ⲭⲣⲓⲥⲧⲟⲥ, ⲙⲁⲣⲧⲩⲣⲟⲥ op fol. 1*b*; ⲭⲣⲓⲥⲧⲓⲁⲛⲟⲥ op fol. 2*a*, 4*a*, 9*a*; ⲫⲓⲗⲟⲝⲉⲛⲓ op fol 3*a* en *b* enz.

pullen aantroffen. Zwart kroeshaar bedekt zijn hoofd. De dikke lippen en gebogen neus geven hem een Joodsch voorkomen. Zijn gelaat is „en profil" geteekend. Niet onbelangrijk is het hierbij op te merken, dat de Ethiopische kunst, voor zoover ons bekend is, van den oudsten tijd af, de Christenen steeds „en face", en de heidenen steeds „en profil" heeft afgebeeld. Hebben wij hier dus met een op zich zelf staande kunst te doen; of is wellicht het strenge onderscheid tusschen „en face" en „en profil" eerst na het ontstaan van dezen codex opgekomen; of hebben wij hier nog de herinnering aan een heidensch element in de Menas-vereering? Dit alles zijn vragen die wij wel kunnen stellen doch voorloopig nog niet kunnen oplossen, bij gebrek aan voldoende gegevens.

Boven het hoofd van den heilige zijn drie kronen geteekend waarvan de middelste de versiering draagt o ooo o die wij ook op de ampullen herhaaldelijk aantroffen. Onder den linkerpoot van het niet onverdienstelijk geteekende paard is een naakte mannengestalte afgebeeld, die in de linkerhand een doek draagt, wellicht een badhanddoek, terwijl de rechterhand den poot van het paard vasthoudt. Het gelaat van dezen man is „en face" geteekend (is dit toeval of met opzet gedaan?) en heeft niets van een neger. Alleen reeds de zwarte puntbaard maakt dit onmogelijk. Bij de knie van het rechterbeen is duidelijk de kop van een haan zichtbaar. Vreemd is het dat E. A. Wallis Budge bij zijn beschrijving van de illustratie dezen kop in het geheel niet vermeldt [1]). Doordat de onderzijde van het blad sterk geschonden is, zijn de voeten van den man en het lichaam van den haan niet meer zichtbaar. Juist de tegenwoordigheid van dezen haan brengt licht in de bedoeling van de illustratie. De man aan de onderzijde van het blad heeft genezing gevonden in de baden van het Menas-heiligdom en brengt nu zijn hulde aan den bewerker dier genezing, den heiligen Menas. De haan is symbool van genezing en levensvernieuwing. Dat hij meer voorkomt in verband met Menas bewijst een zegel, door J. Strzygowski

---

1) E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna*, l.l., p. 14.

gepubliceerd [1]). Dit zegel is aan beide zijden bewerkt. Aan den voorkant is een orans (Menas) tusschen twee dieren afgebeeld, het hoofd omringd door een nimbus, aan den achterkant een haan met een gelijkarmig kruis in zijn bek. Strzygowski merkt hierbij op, dat de haan overigens op zegels in Egypte niet voorkomt [2]).

Als ruiterheilige vinden wij Menas verder op een Koptischen grafsteen uit de zevende eeuw, staande in een tempeltje. Tusschen de pooten van het paard bevindt zich hoogstwaarschijnlijk een dier-figuur, terwijl er eveneens een naast den heilige is aangebracht. Menas houdt een speer in de rechterhand. Wat zijn hoofdbedekking is, is niet duidelijk; wellicht een phrygische muts [3]). Volgens C. M. Kaufmann is hij ook te herkennen in een hout-relief van de Haikal van Abu Serge in Oud-Cairo [4]) en in den narthex van de Barbara-kapel van Soghanle [5]).

Menas is waarschijnlijk ook afgebeeld op een houten kam, door R. Forrer in Akmim gevonden en door hem aan het Kaiser-Friedrich-Museum afgestaan, uit de vijfde of zesde eeuw. Deze kam is aan beide kanten besneden. O. Wulff ziet in de voorstelling op de eene zijde Daniël, met tot gebed opgeheven armen, gekleed in mouw-tunica en afhangende chlamys met een phrygische muts op het hoofd, terwijl twee

---

1) J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, in: *Catalogue général des antiquités égyptiennes du musée du Caire*, Cairo, 1904, nr. 8991, S. 231.

2) De haan komt veel voor op voorwerpen die aan de dooden werden medegegeven. Zoo vermeldt R. Forrer, *Die Frühchristlichen Altertümer aus dem Gräberfelde von Achmim Panopolis*, Straatsburg, 1893, S. 16, dat aan de dooden schrijfgriffels van been werden medegegeven met een haan er op. In plaats van den haan komt dikwijls het monogram van Christus voor. Men moet dus wel aannemen, schrijft Forrer: „dasz hier dem Hahn eine spezielle symbolische Bedeutung zukam". Ook het Kaiser-Friedrich-Museum bezit enkele dezer exemplaren. Zie: *Königliche Museen*, a. a. O., S. 125 en Tafel XXIII, nr. 468—471. In den catalogus komen zij voor als: Haarnadel (oder Griffel?). M. i. hebben zij met haarspelden niets te maken en heeft R. Forrer volkomen gelijk als hij er schrijfgriffels in ziet.

3) Deze steen is in het Museum van Cairo. Zie: C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 148.

4) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 147.

5) Ibidem.

leeuwen in zittende houding hun koppen naar hem toe wenden. Aan de andere zijde staat volgens hem een orans, gekleed in een nauwe „stola", met om het hoofd geslagen en naar achteren afhangende „paenula", eveneens tusschen twee leeuwen in zittende houding met hun koppen naar hem toegedraaid. Hij merkt in een aanteekening op, dat deze orans wel niet betrekking zal hebben op Suzanna doch veeleer in algemeenen symbolischen zin als de ziel in doodsnood opgevat zal moeten worden [1]). Veel meer recht van bestaan heeft echter m. i. de onderstelling dat hier in plaats van Daniël en de ziel, Menas en Thecla zijn bedoeld. Dat hier bij Menas leeuwen in plaats van kameelen zijn aangebracht zegt niets, daar ten eerste in het geheel niet zeker is dat de dieren op de ampullen kameelen zijn en vervolgens de voorstelling van Menas tusschen twee leeuwen meer voorkomt [2]). De houding van de beide dieren vertoont een treffende gelijkenis met een afbeelding op een der reeds besproken ampullen van het Kaiser-Friedrich-Museum [3]) en op een ivoren doosje dat zich in het Britsch Museum bevindt [4]). Ook dit doosje vraagt onze aandacht, daar er twee voorstellingen, op Menas betrekking hebbende, in zijn uitgesneden: 1°. een afbeelding van zijn martelaarsschap, 2°. een afbeelding van den heilige en zijn heiligdom. Het dateert waarschijnlijk uit de zesde eeuw. Garrucci heeft deze „pyxis" beschreven [5]) doch, zooals K. Krumbacher terecht opmerkt, meer verwarring gebracht dan opgehelderd [6]). De eerste afbeelding toont den heilige geknield voor den rechter, terwijl de beul hem met

---

1) Zie: *Königliche Museen*, a. a. O., S. 94, nr. 288 en Tafel IX en X.

2) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 116 flg.

3) Zie: blz. 44 van dit werk, aant. 1.

4) Zie: *British Museum, A guide to the early Christian and Byzantine antiquities*, p. 66, nr. 297, plate IV, fig. 2.

5) R. Garrucci, *On a Box of carved Ivory of the sixth Century*, in: *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*, Londen, 1873, vol. XLIV, II, p. 323 seq.

6) K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, a. a. O., S. 55. Hij oefent hier ook een scherpe en rake critiek uit op Margareth A. Murray, die in haar reeds meer genoemde studie over St. Menas afgaat op de gegevens van Garrucci, zonder gezien te hebben dat hij niets „afdoende" bewijst zooals zij beweert.

de linkerhand in de haren grijpt en in de rechterhand het zwaard opheft om hem het hoofd af te slaan. Naast den rechter staan een met schild en speer bewapende soldaat en een beambte. Eene engelgestalte zweeft boven den heilige met een kroon in hare hand.

De tweede afbeelding aan de andere zijde van den opstaanden rand van het doosje toont den heiligen Menas in orante-houding tusschen twee gedraaide zuilen met architraaf, den ingang tot het heiligdom. Aan weerszijden van hem wendt een op den buik liggend dier, hier wel zeer waarschijnlijk een kameel, zijn kop om naar den heilige, terwijl van links een paar vrouwen, en van rechts een paar mannen in smeekende houding tot Menas komen.

Garrucci zag in den rechter een keizer en meende daarom een onderscheid te moeten maken tusschen dezen Menas van Alexandrië, die onder Maximinus Galerius of Maximianus gemarteld werd en Menas uit Cotico in Phrygia Salutaris die voor den praeses Pyrrhus in 295 zijn geloof beleed [1]).

Op lampjes, die bij de opgravingen in de Menas-stad te voorschijn kwamen, komt Menas voor in gezelschap van een of meer krokodillen [2]). De wijze waarop de figuren zijn gemodelleerd is zeer primitief. Men heeft ze als het ware gepointilleerd met kleine stukjes klei. Een overblijfsel van deze methode vindt men nog terug op vele Menas-ampullen: in den kraalrand die de afsluiting vormt van de voorstelling op het middenvak, in de vorming van kruisversiering aan weerskanten van het hoofd van den heilige, terwijl op de ongetwijfeld oudste Menas-ampullen ook het hoofd van den heilige en de dieren op dezelfde wijze zijn vervaardigd. Deze versieringsmethode geeft ons een niet onbelangrijke aanwijzing voor de bepaling van den ouderdom dezer lampen. Met groote waarschijnlijkheid kunnen wij uit de vergelijking van de Menas-ampullen met deze lampjes concludeeren dat de

---

1) R. Garrucci, *On a Box of carved Ivory*, l.l., p. 323.

2) Exemplaren hiervan bevinden zich in de meer genoemde collecties te Frankfort, Berlijn, Londen, Cairo. Afbeeldingen bij C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 111 en 113; *Königliche Museen*, a. a. O., Tafel LXII en LXVI.

lampen ouder moeten zijn dan de ampullen. Daarbij komt dat ook de vorm van de lampen volkomen overeen stemt met het gebruikelijke antieke type uit de 2e en 3e eeuw n. C., zoodat de onderstelling van Oskar Wulff dat zij eerst uit de 6e en 7e eeuw zouden zijn, onjuist moet worden genoemd [1]). De heilige wordt steeds voorgesteld met een lans in de hand, waarvan de punt naar beneden gericht is, terwijl het uiteinde van de schacht een kruis is. Dikwijls komt als versiering een palmtak voor [2]).

In plaats van de krokodillen vinden wij op verschillende lampjes een andere figuur, volgens C. M. Kaufmann den door Menas geredde [3]). Hij meent namelijk dat de voorstelling op deze lampjes haar ontstaan te danken heeft aan een van de mirakelverhalen die door den Ethiopischen tekst worden medegedeeld [4]) en behelst, dat Menas eens aan eenen soldaat die door een krokodil verslonden was, het leven heeft wedergegeven. Hij tracht deze hypothese te versterken door de vermelding van een inscriptie op een dezer lampjes, die luidt ZAC „leef". Dit zou dan door Menas gezegd zijn tegen den verslonden soldaat. Ook hij denkt zich het ontstaan van deze lampen op z'n vroegst in de zesde eeuw en meent dat hij zich niet vergist als hij de gebeurtenis, waarop de afbeelding is gebaseerd, ongeveer in denzelfden tijd verplaatst! Men ziet dat deze hypothese van Kaufmann staat en valt met het geloof aan de historiciteit van het wonderverhaal. Zijn geheele bewijsvoering is daarvan afhankelijk. De lampjes

1) *Königliche Museen*, a. a. O., S. 250, nr. 1263, 1264 en S. 260 flg. nr. 1332, 1333.

2) Zie o. a. *Königliche Museen*, a. a. O., Tafel LXVI, nr. 1333. O. Wulff beschrijft deze lamp aldus: „een jongeling, in gegorde Chiton met rijke, halflange haardracht, en face, met de linkerhand een staf (kruislans?) op den staart van een (omhoogkruipend?) dier (krokodil?) zettend en de rechterhand op de heup steunend; daarnaast, links, een palmtak. Zie voor de compositie en de beteekenis (Menas-Harpocrates?) nr. 1264". Op dit lampje, afgebeeld op Tafel LXII, staat een jongeling, en face, den rechterarm omlaag, de linkerhand opheffend naar den kop van een omhoogkruipenden krokodil.

3) C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 106.

4) Ibid. S. 48. Prof. M. Chaîne geeft hier een verkorte inhoudsopgave van de mirakelverhalen in Ethiopischen tekst en vermeldt als negende wonder: „le soldat dévoré par un crocodile, rappelé à la vie par Saint Ménas".

kunnen niet eer ontstaan zijn, daar het wonder onmogelijk vroeger heeft kunnen plaats vinden!

Wij bespraken alleen de oudste monumenten en afbeeldingen die op Menas betrekking hebben. De latere kunstuitingen bouwen steeds voort op hetzelfde gegeven: Menas als orans tusschen twee kameelen, die door hare eenvormigheid buiten bespreking blijven [1]).

---

1) Een prachtig exemplaar van dit staande type bevindt zich in het Castello Sforzesca (Museo artistico, 1e zaal) te Milaan. Het is een in ivoor gesneden basrelief, dat volgens C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 97, diende als versiering van de Marcus-cathedra, een ivoren troon die in Alexandrië gemaakt is en van daar naar Constantinopel en later in de zevende eeuw als Keizerlijk geschenk naar Grado is gebracht.

HOOFDSTUK IV.

DE INHOUD DER LEVENSBESCHRIJVINGEN VAN MENAS.

Wanneer wij het in hoofdstuk II bijeengebrachte materiaal bestudeeren, kunnen wij vijf groepen van verhalen onderscheiden waaruit de Menas-legende is opgebouwd:

1⁰. geboorteverhalen; 2⁰. verhalen over het beroep en de gezindheid van den heilige; 3⁰. verhalen over zijn belijdenis, verhoor en martelaarschap; 4⁰. verhalen over hetgeen er na zijn dood met zijn lichaam is gebeurd; 5⁰. wonderverhalen. Van deze vijf groepen wordt alleen de laatste menigmaal van de vorige groepen afgescheiden en als op zichzelf staande behandeld in de verschillende martyrologieën [1]). De vier eerste groepen vormen, onderling zeer verschillend van inhoud en lengte, het eigenlijke „leven" van Menas, waarvan de eerste in de Grieksche en Latijnsche teksten ontbreekt.

Ter bevordering van de duidelijkheid bij deze uiterst ingewikkelde en lastig te ontwarren stof wordt iedere groep afzonderlijk behandeld en daarin de uitvoerigste tekst ten grondslag gelegd aan de besprekingen van de paralellen en afwijkingen in de overige teksten.

I. *Geboorteverhalen.*

Deze zijn alleen in de Ethiopische en Arabische teksten te vinden. Wij laten hier de vertaling volgen van den Ethiopischen tekst I: [2])

---

1) Zie: Hs. II van dit werk, blz. 23 vg.

2) Zie: E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna*, l.l., p. 44 seq. en M. Chaîne in C. M. Kaufmann, *Ikonographie*, a. a. O., S. 33 flg.

«Het martelaarschap van Minas, den heilige, en held, en martelaar van onzen Heer Jezus Christus. Moge zijn gebed met ons zijn! Amen. Deze heilige man en martelaar, de gezegende Minas behoorde tot een district van Egypte waarvan de naam Ketwa [1]) was, zoo genoemd naar den naam van een zekeren commandant die er een burcht in bouwde en de muren ervan versterkte. De naam van den vader van Sint Minas was Awdeksis (Eudoxius) en de naam van zijne moeder was Awfomya (Euphemia); zij waren Christenen en het volk hield van Eudoxius [2]). En zijn broeder Atalyos (Anatolius) stond tegen hem op en beschuldigde hem valschelijk bij den koning Abrayos en de koning zond hem naar Abrakiya (Phrygia) [3]). Hij nu was buitengewoon rijk. En hij bracht zijn bezittingen en zijne vrouw van Alexandrië naar Abrakiya (Phrygia), en zij waren beiden bedroefd want zij hadden geen kinderen. Toen zijn vrouw eens naar de kerk was gegaan op het feest van Onze Maagd Maria, de moeder van God, Jezus Christus onzen Heer, het Woord van den Vader — wien lofprijzing zij van eeuwigheid tot eeuwigheid, amen! — en het volk hun kinderen zag binnen brengen om gezegend te worden door onze vrouwe, de Heilige Maagd, en zij bittere tranen weende en bad en smeekte [om een kind], hoorde zij een stem van Onze Maagd [4]) die zeide: „Amen". Toen werd zij zwanger en bracht een zoon ter wereld en noemde hem: „Minas"; zij nam den naam van [het woord] „Amin". En zijn vader was blijde en liet de misdadigers uit de gevangenis vrij en gaf veel aalmoezen aan de armen».

1) De Ethiopische tekst II en de Arabische teksten vermelden in plaats van Ketwa, Nakius. Hier is waarschijnlijk verwarring met den bisschop Mina van Nikiu, die een lofrede geschreven heeft op den Patriarch Isaak († 688), in het spel. (Zie: Dr. A. Baumstark, *Die Christlichen Literaturen des Orients*, Leipzig, 1911, I, S. 123). Of de naam Ketwa met het in de Grieksche teksten genoemde *Κοτυάειον* geïdentificeerd mag worden is onzeker.

2) Ethiop. II en de Arabische teksten noemen niet den naam van de moeder en den broeder van zijnen vader. Een minder gunstig getuigenis omtrent den vader is in den Griekschen tekst I te vinden: *πατέρα δὲ καὶ προγόνους οὐκ ἀσφαλεῖς τὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ περὶ τὸ βέβαιον ἀβεβαίως διακειμένους.*

3) De Arabische teksten schrijven dat Eudoxius naar Africa werd gezonden.

4) Ethiop. II en de Arab. teksten vermelden dat de moeder bad tot het beeld van Maria en de stem die antwoordde op haar gebed, uit het beeld kwam.

II. *Verhalen over het beroep en de gezindheid van den heilige.*

Ook hier zijn de Ethiopische en Arabische teksten het uitvoerigst. Ethiop. I heeft hierover het volgende:

«Toen het kind (d. i. Menas) grooter werd, onderrichtte hij (d. i. zijn vader) hem in al het noodige en in de leer van de heilige Schriften; en hij oefende zich in het vasten en bidden. En toen hij elf jaar was stierf zijn vader en drie jaar daarna stierf ook zijne moeder; en hij was zeer bedroefd omdat hij alleen was en omdat hij een wees was, en hij gaf al zijn goederen aan de armen en trok zich terug in de Kerk, waar hij volhardde in vasten en gebed.

En de landvoogd die over Afrakiya (Africa) was aangesteld na zijnen vader, hield veel van Minas en bemachtigde hem door een list en maakte hem soldaat; in dien tijd nu was hij vijftien jaar oud en hij maakte hem tot zijn adjudant [1]). En in het tweede jaar van de regeering van Gayyos en Felsajos werd het geheele volk opgeroepen om de onreine goden te dienen en het edict van de keizers was zeer streng [2]). En een decreet werd gezonden in alle steden en in alle districten en het kwam tot in het gebied van Kwatilam en in de steden van Africa. In dien tijd werd het land bestuurd door Arkorikos en Abdadikon en Melyanos en de officieren van het leger waarin zich ook Minas bevond, de gezegende man en getrouwe martelaar van onzen Heer Jezus

---

1) De Grieksche en Latijnsche teksten missen deze jeugd-bijzonderheden. Volgens Ethiop. II en de Arab. teksten verkreeg hij op zijn veertiende jaar, na den dood van zijne moeder, de plaats van zijnen vader.

2) Met deze gebeurtenis vangen de Grieksche en Latijnsche teksten hun verhaal aan. Uitvoerig wordt de inhoud van het edict en de indruk dien het op het volk maakte, beschreven. De Arabische teksten en Ethiop. II zijn hier zeer kort en vermelden alleen dat, toen de ongeloovige Diocletianus aan de regeering kwam en beval de afgoden te dienen, Menas den militairen dienst verliet en de woestijn in ging.

In het tweede jaar van de regeering van Gayyos en Felsajos —. E. A. Wallis Budge vertaalt: Gayyos Waflesayos en beschouwt dus beide namen als bij elkander behoorend. Veel waarschijnlijker echter is het dat wij in Waflesayos met de „waw copulativum" te doen hebben, zoodat er twee personen bedoeld zijn. Deze komen dan overeen met de in de Grieksche teksten genoemde Keizers: Diocletianus en Maximianus. In de Latijnsche teksten wordt dikwijls alleen Diocletianus genoemd.

Christus, en hij scheen in hun midden als een ster [1]). En de bestuurders haastten zich het bevel, in het decreet gegeven, uit te voeren. De inhoud er van was deze: „Verheugt u allen want wij hebben eerbetuigingen verordend voor de goden zooals het behoort en verlangen zelf ten zeerste dat wat verordend is ten uitvoer gebracht zal worden met de passenden eerbied en ijver. Om deze reden hebben wij aan iederen commandant van iedere stad geschreven, en aan iederen generaal van ieder leger en aan alle mannen en ook aan vrouwen en kinderen, dat zij den dienst die voor de goden gehouden wordt met alle passende zorg en eerbied zullen vervullen. En wij verordenen, krachtens onze macht, dat ieder die zich verzet tegen ons keizerlijk edict ten allen tijde gestraft en gegeeseld moet worden zonder erbarming". En aanstonds riepen de herauten in iedere stad om, tot mannen en vrouwen, dat zij de vereering der goden moesten aanvaarden en zich bekeeren tot hunnen dienst.

Tengevolge van dit edict had een groote opschudding plaats en het volk werd gedwongen te beloven dat het de orders van de goddelooze keizers ten uitvoer zou brengen.

Toen Sint Minas dit bemerkte, ging hij de woestijn in en

---

1) In plaats van Kwatilam noemen de Grieksche teksten Kotuaion, de metropolis der Kotuaeërs, het tegenwoordige Koutaïeh, een stad in Anatolië, ± 300 K.m. ten Zuid-zuid Oosten van Constantinopel. De Grieksche tekst II voegt er aan toe: de metropolis van Phrygia Salutaria. In de Latijnsche teksten heerscht hieromtrent de grootste verwarring. In de handschriften van tekst I (zie Bijlage II) lezen wij van: Cotia, Cottia, Consia, Cotyalon, terwijl het ééne handschrift vermeldt dat deze plaats dicht bij de metropolis van Phrygia, en het andere dat zij er ver van verwijderd ligt. Tekst II spreekt van Scythia, de metropolis van Phrygië; Tekst III heeft Cychia, de metropolis van Phrygië, tekst IV: Scitia. — De Grieksche teksten vermelden dat Menas diende in de afdeeling der Rutiliaci onder commando van Phirmilianus. Deze namen zijn in de Latijnsche handschriften verminkt of veranderd, zoodat wij lezen dat Menas onder commando stond van Termino af Terminio, Paternio, Firmano den bevelhebber van de afdeeling die Dyaco, Turdiaco, Tordiacus (hier is klaarblijkelijk dittographie in het spel), Dyacono genoemd wordt. — In Arkorikos vinden wij Arguriskos terug, den bevelhebber van de stad, die in den Griekschen tekst II wordt genoemd en Arguricus heet in den Latijnschen tekst IV. Is er wellicht verband tusschen den naam Abdadikon en de Latijnsche namen voor de militaire afdeeling waartoe Menas behoorde?

leefde en werkte daar als een landman. En hij zeide: „Ik heb zonde en verderf in de stad gezien en ik heb haar verlaten en ben ver van haar weggevlucht. Ik wil in de woestijn vertoeven en ik zal mijn God en Verlosser Jezus Christus zien". En hij woonde daar vele dagen in groote afzondering en hij werkte hard. En na eenigen tijd scheen de genade van God op hem en hij zag den hemel open en het binnenste daarvan was vol engelen van licht, die kronen van licht droegen en deze op de hoofden legden van hen die hun martelaarschap hadden volbracht. En de engelen deden hen met groote schittering in den hemel komen en zij straalden als de zon. En Sint Minas verlangde om martelaar voor den naam van onzen Heer Jezus Christus te worden. Hij was hierover aan het nadenken toen een stem uit den hemel riep en tot hem zeide: „Gezegend zijt gij, Minas, want gij zijt geroepen en de schoonheid van uw geest heeft zich van uw jeugd af tot op dezen dag geopenbaard. En gij zult kronen ontvangen, onvergankelijk als [die van] de Heilige Triniteit, o gij eerstgeborene van hunne liefde: een voor uw maagdelijkheid, een voor uw volharding en een voor uw martelaarschap. En uw martelaarschap zal grooter zijn dan dat van een menigte van martelaars, en uw naam zal geëerd worden, en menigten van menschen zullen komen van alle deelen van de wereld en zullen een toevlucht nemen in uw kerk die in het land Egypte gebouwd zal worden, en werken van kracht zullen geopenbaard worden, en wonderlijke dingen en teekenen en genezingen zullen plaats hebben door uw heilig lichaam" [1])».

---

1) Alleen de Ethiopische en Arabische teksten beschrijven dit visioen van Menas in de woestijn, de laatste en Ethiop. II echter zeer kort. Zij vermelden enkel het volgende: „Op een zekeren dag zag hij (d. i. Menas) den hemel opengaan, de martelaren droegen schoone kronen en een stem sprak tot hem: 'wie voor den naam van Christus lijden verdraagt, ontvangt zulk een kroon'; toen keerde hij naar de stad terug en bekeerde zich tot Christus". De Grieksche tekst I herinnert aan dit verhaal of is de oorsprong er van geweest (het zal het werk van de tekstcritiek zijn om dit uit te maken) en vermeldt dat Menas in de woestijn door een apocalypse in de verborgenheden van het geloof werd ingewijd.

III. *Verhalen over zijn belijdenis, verhoor en martelaarschap.* Dit gedeelte van de Menas-geschiedenis wordt het uitvoerigst behandeld door de Grieksche teksten I en II en de Latijnsche teksten I en IV. Daar de lezer den inhoud van den Griekschen tekst I en van de beide Latijnsche teksten in de bijlagen kan vinden, achtte ik het wenschelijkst den Griekschen tekst II hier als grondslag voor onze beschouwingen te nemen. Deze vermeldt het volgende omtrent den heilige:

«Na langen tijd ging hij (d. i. Menas), aangespoord door de genade van den Heer naar de stad [1]). Terwijl de geboortedag van de keizers gevierd werd en allen in het theater bijeen waren, kwam hij brandende van geest en gesterkt door de liefde jegens God binnen in het theater, psalmen zingende terwijl de rechter er zat en de wedstrijden gadesloeg, en hij zeide: „Ik ben gevonden door hen die mij niet zoeken; ik ben openbaar geworden aan hen die mij niet ondervraagden" [2]). Toen het stil was geworden en allen als in extase waren wegens de vrijmoedigheid van den man en naar hem zagen in zijn ascetische kleeding vroeg de aanvoerder wie hij was. De zalige Menas riep uit: „Ik ben een dienaar van den Christus die heerscht in den hemel en op aarde".

---

1) Terwijl in de meeste teksten de naam van deze stad niet wordt aangegeven (alleen de Grieksche tekst I noemt Kotyaion) is bij velen dezer de stad Kotyaion wel ondersteld. Een merkwaardige uitzondering maakt echter de Latijnsche tekst III, die spreekt van de stad van Astoreth. — De Arabische teksten en Ethiop. II missen het geheele volgende verhaal over het verhoor en de martelingen van Menas en vertellen in afwijking van de overige teksten: „Men handelde zacht met hem, omdat men wist dat hij van edele afkomst was en men bood hem groote geschenken aan. Toen hij echter niet van zijn gevoelen was af te brengen en met de heidenen niets wilde overeenkomen, beval de bevelhebber hem te straffen. Men onderwierp hem aan allerlei kwellingen en eindelijk sneed men hem met een zwaard het hoofd af. Hij ontving de kroon van het martelaarschap en de rust in het koninkrijk der hemelen. Na zijn martelaarschap beval de bevelhebber zijn lichaam in het vuur te werpen". De Latijnsche teksten II en III geven een sterk verkort verslag.

2) Jezaia LXV : 1; Rom. X : 20. De Ethiopische tekst I heeft hier: „Ik ben gekomen tot hen die mij zochten en ik ben gevonden door hen die naar mij vraagden".

De Latijnsche tekst IV verhaalt, in afwijking van de overige, dat de Keizers zelf bij het feest aanwezig waren. Zie Bijlage IV.

Toen Pyrrhus, de aanvoerder, dit hoorde, zeide hij tot hem: „Zijt gij een vreemdeling of hier vandaan, dat ge zoo maar durfdet binnenkomen en te verhinderen dat het verjaarsfeest der heerschers beeindigd wordt"? Eenige van de afdeeling zagen hem nauwkeurig aan en zeiden tot den bevelhebber: „Wij kennen hem; vijf jaar geleden diende hij in de afdeeling der Rutiliaci die onder commando stonden van Phirmilianus den tribuun" [1]). De bevelhebber zeide nu tot hem: „Zeg mij, zijt ge soldaat zooals de afdeeling over u vermeldt"? Menas zeide: „Ja, ik was soldaat en toen ik zag dat de bevelen der goddeloosheid naderden heb ik het leger verlaten". Pyrrhus, de bevelhebber, zeide: „Onder welk voorwendsel hebt gij het leger verlaten, als Griek of als Christen"? De zalige Menas zeide: „als Christen, en omdat ik geen deel wilde hebben aan de slechtheid, heb ik dat gedaan". Toen beval de bevelhebber hem in de gevangenis te brengen, omdat hij zich op dien dag met het verjaarsfeest moest bezig houden.

Toen hij den volgenden dag in het openbaar in het gymnasium den rechterstoel beklommen had, beval hij den zaligen Menas voor hem te brengen. Symmachus [2]), zijn particuliere secretaris, zeide: „Menas, dien gij door uw macht bevolen hebt door soldaten in verzekerde bewaring in de gevangenis te brengen, dezen, mijn heer, breng ik openlijk voor u". Toen zeide Pyrrhus, de bevelhebber, door middel van zijnen helper tot den martelaar: „Door wiens toedoen durfdet gij gisteren, goddelooze, binnen te komen in het theater en hinderlijk te zijn voor hen die wedijverden op het verjaarsfeest, tot verachting van de heerschers, vooral omdat gij zegt een Christen te zijn? Zeg mij toch: waarom hebt gij het leger verlaten en waar vertoefdet gij en vanwaar zijt gij?" Menas zeide: „Ik ben wel uit het land der Egyptenaren, maar omdat ik den hemelschen Koning wilde dienen, verliet ik

---

1) In Ethiop. I zeggen eenigen die Menas herkenden tot den bevelhebber: „Wij kennen dezen man. Hij is een soldaat van Awtidikon". De Latijnsche tekst I heeft hier Dyaco, Turdiaco enz. (zie: blz. 57, aant. 1). Het is niet onwaarschijnlijk dat er verwantschap tusschen deze namen bestaat. De Latijnsche tekst IV spreekt van: numerus Ructiliacus en van Firmianus.

2) Deze naam komt alleen in den Griekschen tekst II voor.

dezen vergankelijken krijgsdienst". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Waar hebt gij tot nu toe vertoefd?" — „Door de liefde tot den Christus verkoos ik liever in eenzame plaatsen met wilde dieren te vertoeven dan met u, die God niet kent, om te komen; want er staat geschreven: 'Gij zult mijn ziel niet met goddeloozen verderven en mijn leven niet met mannen des bloeds' [1])". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Offer aan de goden opdat alles u vergeven worde, ook het ergste: dat gij als soldaat den krijgsdienst ontvlucht zijt terwijl gij u zelf Christen noemdet. Heb nu medelijden met u zelf en offer aan de goden, opdat gij ook uwen krijgsdienst weder opneemt en u zelf geëerd en ongedeerd bewaart". — Menas zeide: „Ik ben er dankbaar voor, den Koning der hemelen behaagd te hebben en van hem den krans der onsterfelijkheid verkregen te hebben. Meent niet dat gij iets door uw bedreigingen tot stand brengt. Want alle kwellingen die gij beveelt, veracht ik wegens de liefde jegens mijnen Christus". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Trekt hem naar vier kanten uit elkander en gebruikt voor hem ruwe runderpeezen, terwijl ge tot hem zegt: Gehoorzaam als soldaat aan de bevelen van de heerschers". — Menas zeide: „Ik beijver mij de bevelen van Christus den grooten Koning te gehoorzamen".

Toen hij hevig gemarteld werd en zijn bloed reeds de aarde bedekte, zeide de princeps Pegasius die er bij stond: [2]) „Mensch, offer aan de goden voordat uw vleesch door de zweepslagen verscheurd wordt". Maar de zalige Menas riep luide tot hem: „Helper der duisternis en leider in alle slechtheid, terwijl uw rechter mij zit aan te sporen word ik niet overtuigd; zal ik dan door u overreed worden? Ik heb God als helper, die mij ook uwe kwellingen onzichtbaar kan maken en uwe tyrannen, die de dienaren Gods van de waarheid afvallig willen maken en tot de dwaling der afgoden willen dwingen, krachteloos kan maken in één enkel oogenblik". —

1) Psalm XXVI : 9. Dit citaat ontbreekt in geen van de teksten die een beschrijving geven van het verhoor.

2) De naam Pegasius wordt niet genoemd in Ethiop. I, Lat. II en III. In de handschriften van den Latijnschen tekst I lezen wij in plaats van Pegasius ook van Pigrasius, Pigasius, Pigasus.

De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Laten andere kwellingen voor hem gereed gemaakt worden wegens zijne hardheid van hart; gedurende dien tijd moet hij aan het kruis gehangen worden". Toen dit gebeurd was zeide de bevelhebber Pyrrhus: „Zijt gij tot rede gebracht, Menas, of bemerkt gij nog niets van de kwellingen?" Menas zeide: „Meent gij, dat gij door deze kleine kwelling mijn verstand overwint? Weet dan dat de geëerde en beroemde krijgsknechten van den grooten Koning mij krachtig terzijde staan, mij bewakende bij alle foltering en pijniging die ge mij aandoet". — De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Verscheurt zijn vleesch en zegt tot hem: „Terwijl gij eenen Koning hebt moogt gij geen anderen Koning belijden". — Menas zeide: „Daar gij den hemelschen Koning niet kent, lastert gij en durft den vergankelijken en uit aarde geborenen gelijkstellen met de grootheid van God, die ook aan hen deze macht geeft en macht heeft over alle heerschappij en adem". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Hoedanig is die God van wien gij zegt dat Hij aan de Koningen de macht gegeven heeft en macht heeft over de geheele wereld?" — Menas zeide: „Jezus Christus, de zoon van den levenden God; want hij heeft alles verricht en aan hem is hetgeen in den hemel en op aarde is ondergeschikt". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Weet gij niet, dat de Koningen vertoornd zijn wegens den naam van Christus en bevolen hebben u te straffen, en gij blijft dien naam toch bekennen?" Menas zeide: „Indien de Koningen vertoornd zijn, wat gaat mij dat aan? Ik ben er dankbaar voor, tot het einde deze belijdenis bewarende, verlost te worden van deze ijdele wereld; want er staat geschreven: 'wie zal ons scheiden van de liefde Gods in Christus Jezus, verdrukking of benauwdheid of gevaar of vervolging of honger of het zwaard?' [1]) Weet dan dat niets van hetgeen tegen ons is, de dienaren van Christus kan overwinnen". De bevelhebber beval met haren weefsels de door de kwellingen en slagen uitgescheurde stukken vleesch

---

1) Rom. VIII : 35. De bijbelsche citaten zijn over het algemeen zeer onnauwkeurig en onvolledig. De „nuditas" is in dezen tekst overgeslagen. In Ethiop. I ontbreken daarentegen: vervolging, honger en zwaard.

van den heilige te wrijven en zooveel mogelijk te bestrijken. Toen de heilige martelaar Menas niets van de slagen bemerkte, zeide de bevelhebber Pyrrhus: „Ligt gij zoo alsof het lichaam van een ander gekweld wordt daar gij onbemerkt de kwellingen draagt?" Menas zeide: „voorwaar, ik bemerk haar niet, daar mijn lichaam een helper heeft: Jezus Christus; want voor wie hem vreezen werkt alles mede ten goede". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Brengt bij hem vurige fakkels, opdat wij zóó zijn hardheid kunnen overwinnen". Toen het vuur bij hem gebracht was en aan twee kanten van zijn lichaam brandde, zeide hij niets. De bevelhebber zeide: „Bemerkt gij het vuur niet, levenddoode?" — Menas zeide: „Jezus Christus geeft mij kracht, door wien ik ook dit lijd. Vandaar bemerk ik de kwellingen niet, want er staat voor ons geschreven: 'Ook al gaat iemand door het vuur, de vlam zal u niet verteeren' [1]), en wederom: 'Vreest niet voor hen die het lichaam dooden maar de ziel niet kunnen dooden; vreest veeleer hem die zoowel ziel als lichaam kan verderven in de hel' [2])". — De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Hoe kent gij zulke geschriften als soldaat?" — De zalige Menas zeide: „Onze Heer Jezus Christus heeft ons bevolen zeggende: 'Zoo dikwijls gij voor aanvoerders en koningen staat, bedenkt niet wat gij zult zeggen; want het zal u in die ure gegeven worden wat gij zult spreken en wat gij zult antwoorden' [3])". De voorzitter Pyrrhus zeide: „Wist uw Christus dan vooruit dat gij dit zoudt lijden?" — Menas zeide: „Ja, zooals God de toekomst vooruit weet, want Hij weet al onze gedachten, zooals geschreven staat: Niemand weet vooruit dan alleen God, en daarom heeft Hij ons deze bevelen gegeven". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Offer eindelijk en ga weder in uwen krijgsdienst, opdat gij niet verbrand worde". — Maar de zalige Menas zeide: „Heb ik u niet van te voren gezegd dat ik den hemelschen God dien? Doe wat gij wilt, want gij hebt wel de macht over mijn lichaam maar over mijn ziel

---

1) Jezaia XLIII : *2b*.
2) Matth. X : 28.
3) Matth. X : 18—19.

en mijn gedachte heerscht Jezus de Christus, de Heer en heerscher van de geheele wereld". — De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Wilt gij dat ik u twee of drie dagen geef opdat gij tot inzicht komt en u afwendt van deze razernij?" — Menas zeide: „Ik heb dit reeds dikwijls overwogen en dit verkozen: mijn God niet te verloochenen. Weet nu dat, als voor mij de drie dagen voorbij zijn, ik nog Christen ben; iets anders hebt gij van mij niet te hooren: ik offer nooit aan de demonen".

Toen beval de bevelhebber, zeer vertoornd, scherpe ijzeren distels te brengen en op den grond uit te zetten en hem, zóó gebonden, met den hals en de handen en de voeten daar over heen te trekken; en toen dit een langen tijd geduurd had, zeide de zalige Menas: „Ook indien gij nog lagere dingen dan deze bedenkt, zal ik mijnen God niet verloochenen noch offeren aan de demonen noch zal ik den wil van uwen vader: Satan, volbrengen". — De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Slaat hem met looden kogels op den rug, opdat hij niet de goden, demonen noeme". Toen hij lang geslagen was, zeide de bevelhebber Pyrrhus: „Slaat hem ook op de wangen want ik zie dat hij de kwellingen uithoudt". Toen hij geslagen werd en niets zeide, zeide een toeschouwer, Heliodorus: [1]) „Mijnheer de bevelhebber, weet gij niet dat het geslacht der Christenen zinneloos is en dat zij, als zij gepijnigd worden, nog meer dulden? Want de dood is hun aangenaam boven het leven. Doe met hem naar zijn dwaasheid en geef u zelf geen moeite maar straf hem als eenen goddeloozen soldaat die zijnen krijgsdienst ontvlucht is, naar uw goedvinden". De bevelhebber Pyrrhus zeide: „Offer, Menas, en ik zend u met eer naar uw afdeeling, terwijl ik ook aan den tribuun dáár zal schrijven dat gij meer eer en geen nadeel zult hebben". — De heilige Menas zeide: „Moge die eer van u u tot verderf zijn en hun die zich aan u onderwerpen tegen den dienaar Gods; maar ik beijver mij de eer in de hemelen te verwerven en voor den krijgsdienst dáár waardig bevonden te worden zooals geschreven staat: 'Ons burgerschap is in

1) Ethiop. I heeft hier Habta-dahaya, de Ethiopische vertaling van Heliodorus.

de hemelen' [1]); want de eer die hier vergankelijk is, wordt bij God voor niets geacht; maar het geloof en de belijdenis van den Christus, het eeuwige licht en het eeuwige leven maken ons tot deelgenooten".—Toen de bevelhebber de kracht en onbuigzaamheid van het onbewogen geloof van den heiligen martelaar Menas zag, beval hij hem te verwijderen en na beraadslaagd te hebben sprak hij het volgende vonnis uit: „Ik beveel dat Menas, de goddelooze soldaat en voorvechter der Christenen, niet willende gehoorzamen aan de bevelen der heerschers en het offeren aan de goden, door het zwaard ter dood gebracht zal worden en het overschot van zijn lichaam aan het vuur zal worden overgeleverd tot een voorbeeld voor allen, vervullende het bevel der heerschers". Toen hij dit vonnis vernomen had werd de driewerf zalige martelaar van Christus, Menas, terstond weggebracht naar de plaats Potamia [2]), terwijl de geheele stad samenstroomde voor het schouwspel van zijne worsteling; maar hij, met glinsterend aangezicht en moedige gezindheid voortschrijdend, ging naar de plaats, terwijl God hem bijstond, en naar waarheid al het sterfelijke en menschelijke voor niets houdend, sprak hij met onbewogen geest en onverward verstand met de vrienden, terwijl hij in het geheel niet bedroefd was. Na allen door gebed aan God opgedragen te hebben, haastte hij zich tot den bepaalden tocht. En dit deed hij, terwijl hij niets anders bedacht dan het gelaat naar den hemel te keeren en den Christus aan te roepen en grooten dank te belijden aan hem die hem zooveel goeds waardig keurde. En zijn handen uitstrekkend naar den hemel zeide hij: „Ik dank u, meester en Heer van alles, dat gij mij niet verlaten hebt noch van mij weggegaan zijt om niet verdorven te worden met de slechte en goddelooze menschen; maar gij hebt mij gegeven, onloochenbaar, uwen heiligen naam te bewaren. En nu smeek ik u in dit uur: geef mij geheel de volharding en bewaak mijn ziel, opdat ik, als ik de overwinning behaald heb tegen

1) Philip. III : 20.

2) Deze naam komt alleen hier voor. De overige teksten melden, dat hij buiten de stad werd gevoerd om ter dood gebracht te worden.

den tiran, mij met vrijmoedigheid zal nederwerpen voor den heiligen stoel van uwen Christus"[1]. En na dit gezegd te hebben boog hij zijne knieën, strekte zijnen hals vooruit en werd terstond onthoofd. En na een groot vuur aangelegd te hebben verbrandden zij het lichaam van den zaligen Menas en zoo verkreeg hij verheugd het martelaarschap. Maar zijn waardevolle en heilige ziel werd in de hemelen opgenomen».

IV. *Verhalen over hetgeen er na zijn dood met zijn lichaam is gebeurd.*

De berichten van de Ethiopische en Arabische teksten, vooral echter van Ethiop. I, zijn hier verreweg het uitvoerigst. Wij laten daarom den inhoud van laatstgenoemden tekst volgen:

«Er waren daar (d. i. bij de terechtstelling) eenige soldaten, die geloovig waren en een ontelbare menigte. Zij doofden het vuur, namen het lichaam van den heilige bij het hoofd en na de overblijfselen op een doodsbed gelegd te hebben, met kostbare kleederen en een menigte van kruiden, droegen zij ze in het huis van een hunner en legden ze in een kist met groote blijdschap en zij loofden God, die hem de kracht tot volharding had gegeven. Er was geen spoor van het vuur aan zijn lichaam te vinden, en zoo had het martelaarschap van Minas plaats op den vijftienden dag van de maand Khadar. En hij ging tot onzen Verlosser Jezus Christus, die de waarachtige Koning is en wien zij lof, eer en macht van eeuwigheid tot eeuwigheid, amen. Deze heilige en gezegende Minas, de dierbare martelaar, was volmaakt in zijn kracht en in houding, en in geloof en reinheid van zeden van zijn

1) De Latijnsche tekst I en één handschrift van den tekst II voegen hieraan toe, dat Menas zich tot de menigte wendde en haar het volgende opdroeg: „Wanneer ik onthoofd ben, legt dan mijn lichaam op een kameel en laat dezen gaan, zóó dat niemand hem voorgaat; en dan zult gij de heerlijkheid van onzen Heer Jezus Christus zien; want hij zelf zal hem leiden naar een plaats, die hij waardig keurt en daar zult gij mijn lichaam moeten begraven". Het handschrift van tekst II, dat deze opdracht van den heilige ook bezit, is de codex Vallicellana, Tom. VII, fol. 304^{v}—305^{r}.

jeugd af; en in zijn latere jaren was hij vriendelijk, barmhartig en een vriend van armen en vreemdelingen [1]).

Nadat zijn martelaarschap was geeindigd, zooals wij verhaald hebben, kwam een leger om te strijden tegen de Pentapolis, want het land van Mariut was evenals de naburige streken in opstand [2]). En er kwam een bevel om troepen van Phrygië naar Alexandrië te brengen om de garnizoenen van Mariut te helpen. De bevelhebber Atnasis (Athanasius) wenschte het lichaam van Sint Minas met zich mede te nemen opdat het voor hem een helper en een bevrijder mocht zijn. En na de deur (van de plaats) waar het lichaam

---

1) Het verhaal van het uit het vuur halen van den heilige en van de ongeschondenheid van zijn lichaam komt zoowel in de Arabische als in de Grieksche en Latijnsche teksten, behoudens eenige onbeteekenende wijzigingen, voor. Hiermede eindigen de Grieksche teksten. Alleen wordt nog in den Griekschen tekst I medegedeeld, dat het lichaam van den martelaar, volgens zijn wensch, teruggebracht werd naar zijn vaderland om daar begraven te worden: „want (het land dat) hem had voortgebracht en gevoed moest ook hem die het martelaarschap had verkregen, opnemen; en het moest niet gebeuren dat hij tot het eene land behoorde doch een ander de gunst van de overblijfselen van den martelaar genoot". Ook de Latijnsche teksten missen wat in den geciteerden Ethiopischen tekst volgt, doch hebben een, van de overige teksten afwijkende lezing over hetgeen ten slotte met de reliquieën van den martelaar is gebeurd. Zij sluiten zich daarbij aan bij hetgeen de Latijnsche tekst I en het handschrift van tekst II den heilige reeds voor zijn dood hebben laten zeggen. Tekst I schrijft: „toen hij (d.i. Menas) gestorven was en door zijn goddelijke kracht de overwinning van zijn geloof had verdiend, wikkelden Christenen zijn lichaam in kostbare kleederen en legden het op een kameel en zonden dezen weg zooals hij zelf bevolen had. De kameel echter liep door het gebergte, terwijl een engel des Heeren hem voorging; en op de plaats waar God het wilde legde hij zich neder. De menschen die hem volgden namen het lichaam af en begroeven het daar". Zeer merkwaardig is de inhoud van den Latijnschen tekst IV die vermeldt: „Door den beul is zijn hoofd afgehouwen en is hij in het vuur geworpen en in het geheim is zijn lichaam door de Christenen uit het vuur gehaald en in sierlijke linnen doeken gewikkeld en met welriekende kruiden bedekt; volgens een besluit der allergoddelooste Keizers is het op een kameel gelegd. De Heer Jezus Christus echter heeft aan zijnen heiligen martelaar Menas geleide verschaft tot aan de bestemde plaats waar zij hem met eerbied op een eenzame plaats begroeven".

2) In de Arabische teksten en Ethiop. II ontbreken eenige bijzonderheden zooals bijvoorbeeld de naam van den bevelhebber Atnasis, doch in verkorten vorm bevatten zij ongeveer denzelfden inhoud als Ethiop. I.

was, geopend te hebben, scheen er een groot licht op hem. En toen hij het lichaam voor de menschen verborgen had opdat zij hem niet zouden verhinderen, droeg hij het weg en bracht het in een schip en vertrok. Toen zij kwamen in de zee tusschen Phrygië [1]) en Alexandrië, verschenen in het water verscheidene schrikwekkende beesten. Zij waren bijzonder schrikaanjagend; hun halzen waren lang en dik en hun kop geleek op die van kameelen. En zij strekten hun halzen uit naar het schip, zoodat zij hen die er in waren er uit konden lichten. En pijlen van vuur kwamen uit het lichaam van Sint Minas in hun gelaat en zij vluchtten en verborgen zich in de zee. En zij kwamen terug en de pijlen van vuur beletten hen wederom (te naderen); en daarna bogen zij diep voor den heilige en gingen weg. Allen die in het schip waren stonden vol verwondering en geloofden in God en verheerlijkten Minas den martelaar en dankten hem omdat zij gered waren door zijn lichaam.

Na vijf dagen kwamen zij in de stad Alexandrië en gingen verder van die plaats en namen het lichaam van Sint Minas den martelaar mede. En zij gingen op het schip van Alexandrië naar de kust van de Mareotis-zee waar zij een slag leverden; en zij smeekten Sint Minas en zijn lichaam, en zij overwonnen de barbaren en versloegen hen door zijn tusschenkomst totdat zij kwamen bij Mesten aan den oever van Mareotis. Toen de bevelhebber naar Phrygië wilde terugkeeren, wenschte hij het lichaam van den heilige mede te nemen. En hij legde het op een kameel, doch de kameel kon er zich niet mede bewegen, en hij legde het op een anderen kameel en de kameel was niet in staat op te staan; op deze wijze legde hij het op alle kameelen die hij bij zich had en er was er niet een die in staat was het weg te dragen. En Atnasis, de bevelhebber, was bedroefd, maar hij wist dat dit door God beschikt was en hij liet het lichaam daar.

En hij maakte een schildering van Sint Minas den martelaar op een houten plankje, in de kleeding zooals hij hem had gekend, van soldaat, met afbeeldingen van de beesten

1) E. A. Wallis Budge vertaalt hier: Africa.

die op kameelen geleken, aan zijn voeten en zij vereerden hem. En hij legde deze schilderij op het lichaam van Sint Minas om zijn voorbidding te krijgen en toen nam hij haar mede, opdat zij voor hem een middel tot heil en bescherming op zee en in den oorlog zou zijn. En hij maakte voor zijn lichaam een kist van Shaghout dat niet wormstekig of rot kan worden, en begroef deze op die plaats en keerde met zijn soldaten naar zijn eigen land terug [1])».

V. *Wonderverhalen.*

Zooals wij reeds in een vorig hoofdstuk schreven, vereischen de wonderverhalen over den heiligen Menas afzonderlijke bestudeering. Het is onmogelijk hiervan een volledige inhoudsopgave te geven voordat het gansche, zeer omvangrijke materiaal bijeengezameld en verwerkt is. In de Arabische teksten en Ethiop. I en II vinden wij de beschrijving van wonderen die aanleiding waren van de vondst van het lichaam van den heiligen Menas. Volgens de Arabische teksten en Ethiop. II werd een herder, die met zijn kudde in de woestijn was, door de genezing van een ziek schaap, dat zich in het water van een vijvertje had gebaad, opmerkzaam op de geneeskracht van dat water. Sedert dien genas hij niet alleen zijn schapen, maar ook zieke menschen met een mengsel van stof en dat bewuste water. Weldra was hij wijd en zijd bekend, zoodat zelfs keizer Constantijn van hem hoorde, die dadelijk zijn dochter naar hem zond die aan lepra leed. Ook deze werd genezen en had des nachts een verschijning van Menas, die haar beval den volgenden ochtend den grond uit te graven. Dan zou zij het lichaam van den heilige vinden, hetgeen ook gebeurde. — Ethiop. I heeft een andere lezing en vertelt, dat eens een manke jongen in die streek (d. i. de Mareotis-woestijn) kwam en een lamp bemerkte, die brandde op het graf van den heilige. Hij legde zich te slapen op het graf. Toen zijn vader, die naar hem zocht, hem daar vond, wilde hij zijnen zoon slaan, doch deze sprong op, liep weg

1) Het verhaal van het vervaardigen van de beeltenis van den heilige ontbreekt in de Arabische teksten en Ethiop. II.

en was genezen. Daarna kwamen allen die ziek waren naar het graf van den martelaar en vonden er beterschap.

Een geheel van de vorige afwijkenden Griekschen tekst heeft H. Delehaye gepubliceerd [1]). Deze is te vinden in een handschrift van het Britsch Museum: cod. add. 36. 589 en draagt als opschrift: „de vondst van de reliquieën van den heiligen martelaar Menas, den pronkredenaar". In dit verhaal spoelen de overblijfselen van den heilige in Byzantium aan land, worden er in een kerk ondergebracht en verrichten daar verschillende wonderen, die uitvoerig beschreven worden. Het meerendeel zijn ook hier genezingen.

Behalve deze verhalen bestaan er nog ettelijke verzamelingen van wonderen, die aan Menas worden toegeschreven. De door Pomjalovskij uitgegeven Grieksche tekst [2]) bevat dertien wonderen, waarvan H. Delehaye een korte inhoudsopgave geeft [3]). De Ethiopische codices, door M. Chaîne beschreven [4]), behelzen negentien wonderen. Het aantal wonderen van de, in hoofdstuk II genoemde Grieksche handschriften, varieert van vier tot negen.

1) Hyp. Delehaye, *l'Invention des reliques de S. Ménas à Constantinople*, l. c., p. 146 s.

2) Zie: blz. 23 van dit werk. L. Surius, *De vitis sanctorum*, Keulen, 1575, vertaalt er vijf van.

3) H. Delehaye, *l'Invention des reliques*, etc., l. c., p. 128 s.

4) Zie: blz. 31 van dit werk.

HOOFDSTUK V.

GESCHIEDENIS OF LEGENDE.

In onze inleiding hebben wij er reeds op gewezen, dat enkele Egyptologen de historiciteit van Menas in twijfel hebben getrokken en hebben getracht te bewijzen, dat hij een Egyptische godengestalte in Christelijk gewaad was [1]). Het spreekt vanzelf dat dergelijke pogingen niet onaangevochten zijn gebleven. Dit was niet moeilijk, daar deze Egyptologen weinig gegevens ter hunner beschikking hadden en alleen afgingen op de afbeeldingen van de Menas-ampullen. Door de uitgraving van de Menas-stad en onze sterk vermeerderde kennis van het litterair materiaal aangaande den heilige is het probleem van „geschiedenis of legende" aan een oplossing naderbij gekomen. Het behoeft wel niet gezegd te worden dat men op dit terrein niet dan met de grootst mogelijke voorzichtigheid te werk moet gaan. Toch kan men al te voorzichtig zijn, hetgeen de arbeid van C. M. Kaufmann duidelijk toont. Wij zagen deze eigenschap van hem reeds op kunsthistorisch gebied [2]), nog sterker treedt zij hier aan den dag. Dáár werd het transigeeren genoemd, ook hier weten wij er geen beter naam voor te vinden. Hij schrijft namelijk over de vraag die ons in dit hoofdstuk zal bezig houden het volgende: „Men heeft getracht het Menas-beeld als de verandering van een heidensch godenbeeld te verklaren en gewezen op de paralellen tusschen Horus-Harpocrates en Menas. Daar op de plaats van de oud-Christelijke stad eens, met groote waarschijnlijkheid een heidensch heilig-

---

1) Zie: blz. 14 van dit werk.

2) Ibidem, blz. 11.

dom heeft gestaan, waarvan de overblijfselen van Egyptische reliefs, de vondsten van scarabeeën uit den laten tijd, en vooral van kleine Horus-statuetten getuigen en anderzijds het „groote huis van het dal, de zetel van het Horus-oog", namelijk de Horus-stad Schorp in het naburige Natrondal lag, zou deze door Neroutsos Bey en anderen verdedigde stelling wel weer eens nieuwe aanhangers kunnen winnen, die dan ook de in de litteratuur steeds weder genoemde „schoonheid" van het jeugdige voorkomen van den martelaar als bewijsmiddel zouden kunnen gebruiken. Maar zelfs als het mocht gelukken het bestaan van een Horus-heiligdom in de Menas-stad aan te wijzen, ontbreekt toch ieder spoor van samenhang tusschen het heidensche en het Christelijke cultus-beeld. Ook moet men bedenken dat Horus in krijgsgewaad, de jeugdige soldaat met schild en speer in de uitgestrekte armen en de naakte Horus-Harpocrates op de krokodillen, nooit vereenigde typen zijn" [1]).

Ons onderzoek zal uitwijzen of de bezwaren, hier door Kaufmann opgenoemd, werkelijk reden van bestaan hebben. Wij kunnen hierbij voortbouwen op de resultaten van H. Delehaye, die in een schitterende studie over de vondst van de relieken van Sint-Menas te Constantinopel [2]) een einde maakt aan de grenzenlooze verwarring die er op het gebied van de Menas-studie heerschte [3]) en overtuigend aantoont, dat alle Menas-figuren, op verschillende data herdacht, en door de latere legende-vorming als uit verschillende plaatsen afkomstig voorgesteld, teruggaan op éene gestalte uit Egypte. De vraag blijft echter of wij, zooals Delehaye doet, in deze gestalte een historische persoonlijkheid hebben te zien of niet [4]).

---

1) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, a. a. O., S. 74 flg.

2) H. Delehaye, *l'Invention des reliques de S. Ménas*, in *Analecta Bollandiana*, Brux, 1910, Tomus XXIX, p. 117 s.

3) Ibid., p. 136 s. en K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, a. a. O., S. 55, aanteekening 1 en 2.

4) H. Delehaye, ibid. p. 145: „S. Ménas de la Maréotide, S. Ménas de Cotyée, S. Ménas ὁ καλλικέλαδος sont un seul et même personage. Il était égyptien de naissance; il subit le martyre dans son pays natal. Sur son tombeau s'éleva une basilique grandiose, qui devint un des grands pélerinages dans la chrétienté".

Daartoe moeten wij allereerst den tijd beschouwen waarin het martelaarschap van Menas, volgens de verschillende acten, heeft plaats gevonden, en onderzoeken of het mogelijk is dat zich in dien tijd iets dergelijks heeft afgespeeld in Egypte. Zooals wij reeds in het vorige hoofdstuk zagen, stelt men het „martyrium" eenstemmig in het begin van de regeering van Diocletianus, tusschen de jaren 284 en 296. Werkelijk schijnen reeds in dien tijd maatregelen tegen de Christenen in de legers genomen te zijn, hoewel Diocletianus eerst in 298 aan Galerius heeft toegestaan door een legerbevel de Christelijke officieren en soldaten voor de keus te stellen te offeren of uit dienst te gaan [1]). Het is zeer onzeker of dit bevel ooit geheel is uitgevoerd. Toch schrijft Eusebius [2]): „Eerder toch, veel eerder [3]), toen hij (= Satan) die de macht ontvangen heeft, als uit een diepen slaap in beweging gekomen, in den tusschentijd na Decius en Valerianus in het verborgen en heimelijk aan de gemeenten de hand sloeg en nog niet plotseling in den oorlog van onzen tijd zich strijdvaardig maakte, maar nog alleen de (soldaten) in de heirlegers op de proef stelde — want op die wijze meende hij de overigen gemakkelijker te kunnen vatten, indien hij eerst meester over hen geworden was, na ze eerst ten onder gebracht te hebben — was er gelegenheid zeer velen der (krijgslieden) in de legers te zien, die met groote blijdschap het particuliere leven begroetten, om toch maar niet verloochenaars te worden van de vroomheid jegens den Bouwmeester des heelals. Toen namelijk de legeraanvoerder — wie hij dan ook moge geweest zijn — pas in het begin de vervolging tegen de legers begon, door te schiften en te zuiveren degenen die in de legers werden omgevoerd, en de keus te geven 't zij om als men gehoorzaamde te genieten van het eerbewijs waaraan zij deel hadden of omgekeerd er van beroofd te worden als zij tegen de verordening zich verzetten, gaven zooveel krijgs-

---

1) Dr. G. F. Hertzberg, *Geschichte des römischen Kaiserreiches*, in: *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, Berlijn, 1880, II, I, 2er Buch, S. 644.

2) Eusebius, *Historia ecclesiastica* l.l., c. VIII, 4, 2—4, p. 241.

3) Bedoeld wordt: eerder dan de groote vervolgingen na 305.

lieden mogelijk van het rijk van Christus zonder aarzeling onweersproken de voorkeur aan de belijdenis van Hem boven de vermeende heerlijkheid en het succes dat zij hadden. Ook kreeg reeds bij uitzondering een enkele en een tweede dezer niet alleen de prijsgeving der waardigheid, maar zelfs den dood tegen de vrome standvastigheid in ruil, daar toen reeds min of meer hij die den aanslag in 't werk stelde het waagde zelfs ten bloede toe tegen enkelen op te treden, maar de menigte der geloovigen naar het scheen hém nog te zeer bedeesd maakte en bemoeilijkte, dan dat hij terstond tot den strijd tegen allen zou opbreken".

Wij zien hieruit dat aan Eusebius reeds enkele gevallen van martelaarschap van soldaten vóór den aanvang der groote Diocletiaansche vervolgingen bekend waren. Bevreemdend is, hetgeen wij reeds opmerkten, dat noch Eusebius, noch Palladius den heiligen Menas noemen. Dit sluit de mogelijkheid van zijn bestaan niet uit. Verder dan die mogelijkheid kunnen wij echter niet komen. De gegevens die de verschillende Menas-levens ons aan de hand doen, zijn zonder uitzondering onbetrouwbaar en onjuist [1]). H. Delehaye noemt ze „entièrement privés de valeur historique" [2]). Reeds in de tijdsbepaling heerscht groote verwarring. Het meerendeel der teksten vermeldt, dat het martelaarschap van Menas valt in het tweede jaar van de regeering van Diocletianus. Dan zou dit dus hebben plaats gehad in 286, want Diocletianus kwam in 284 aan de regeering. Een andere lezing geeft het

---

1) Zie daarvoor: H. Delehaye, *l'Invention des reliques de St. Ménas*, l.c., p. 125: „La Passion proprement dite appartient, au point de vue historique, à la dernière et infime classe des textes hagiographiques, et il n'est aucun des détails de l'histoire de S. Ménas qui ne doive nous être suspect s'il n'est point confirmé d'ailleurs".

2) Ibid., p. 125. Toch aarzelt deze geleerde nog, de historiciteit van Menas te ontkennen en schrijft in: *Les légendes hagiographiques*, 2e éd., Brux., 1906, p. 240: „Saint Ménas avec les deux chameaux, ses compagnons obligés, fait songer à Horus et ses crocodiles. Il se peut fort bien que les sculpteurs coptes se soient inspirés d'une représentation aussi répandue pour créer le type populaire du grand martyr. Mais il n'est pas nécessaire pour cela de le transformer en divinité paienne et d'en faire je ne sais quel remplaçant de Horus".

negende jaar van de regeering van Diocletianus als sterfjaar van den heilige op [1]. De Alexandrijnsche kroniek [2] spreekt van 295. Dat deze datum ten slotte kerkelijk is vastgesteld zoodat wij hem in alle latere „synaxaria" en „martyrologia" vermeld vinden, heeft hierin zijn oorzaak dat een vroegere dateering al zeer onwaarschijnlijk is. Al is er sprake van vervolgingen vóór de groote Diocletiaansche van 305, zeker is het dat deze niet hebben plaats gehad, en allerminst krachtens keizerlijk edict zooals de Menas-levens vermelden, in de eerste regeeringsjaren van Diocletianus. Doch ook de dateering in de jaren 295 of 296 mist alle waarschijnlijkheid. Juist in dezen tijd valt de veldtocht van Diocletianus naar Egypte om er een opstand van de Egyptenaren onder leiding van Lucius Domitius Domitianus, bijgenaamd Achilleus, te dempen [3]. Na een belegering van acht maanden nam Diocletianus Alexandrië in door de waterleidingen af te snijden. Daarna trok hij het Nijldal in en vernielde er de steden Koptos en Busiris. Van dezen veldtocht vermelden de Menasvitae ons niets, evenmin van de aanwezigheid van Diocletianus in Egypte. Onmogelijk is verder de onderstelling dat de keizer in dezen tijd van oorlog, waarin hij zijn leger het meest noodig had, bevelen zou hebben uitgevaardigd waardoor hij een gedeelte van zijn officieren en manschappen moest verliezen of tegen zich opzette. Wij kunnen dus veilig deze tijdsbepalingen op rekening van de fantaisie der hagiographen zetten. Dat deze zich om de chronologie dikwijls niet bekommeren en bij voorkeur een martelaarschap doen plaats vinden tijdens de regeering van Decius, Numerianus of Diocletianus, toont H. Delehaye in zijn hagiographische legenden [4] overtuigend aan.

Wat verder in de Menas-levens van den heilige vermeld wordt kan beschouwd worden als legende of als plagiaat. Onder de rubriek „legende" behooren de geboorteverhalen,

---

1) Cod. E; zie bijlage II.
2) Zie blz. 5 van dit werk.
3) Grafton Milne, *A History of Egypt under Roman Rule*, Londen, 1898, p. 86.
4) H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, l. c., p. 26.

die zeer geliefd zijn in de hagiographische litteratuur [1]), de apocalypse in de woestijn en de wonderverhalen over hetgeen bij en na het sterven van Menas is gebeurd. Plagiaat is de levensgeschiedenis van den heilige. Reeds werd in de inleiding van deze studie opgemerkt, dat Pio Franchi de Cavalieri gewezen heeft op de groote overeenkomst tusschen het verhaal van het martelaarschap van Menas en dat van Sint Gordius in de achttiende homilie van Basilius Magnus [2]). Wanneer wij de verschillende Menas-teksten vergelijken met den tekst in de homilie van Basilius, blijkt allereerst dat de Grieksche tekst I [3]) de meeste overeenkomst vertoont met de geschiedenis van St. Gordius, waaruit volgt dat de tekst I ongetwijfeld ouder moet zijn dan tekst II waarvan K. Krumbacher [4]) meende dat hij veel vroeger dan tekst I ontstaan zou zijn. Vervolgens is het duidelijk dat tekst I het leven van St. Gordius dikwijls woordelijk nabootst, hier en daar veranderend en omzettend, weglatend of invoegend. Eenige voorbeelden mogen dienen om de waarheid hiervan te bewijzen.

Tekst I [5]).	*18e Homilie van St. Gordius* [6]).
ἐστενοχωρεῖτο τὰ δεσμωτήρια τῷ πλήθει τῶν καθ' ἑκάστην θηρευομένων· ἔρημοι τῶν οἰκητόρων οἵ ποτε τῶν οἴκων εὐθηνουντες ἐδείκνυντο· αἱ ἐρημίαι τῷ πλήθει τῶν φευγόντων εἰς πόλεις μετεσκευάζοντο.	*ἐστενοχωρεῖτο τὰ δεσμωτήρια, ἔρημοι ἦσαν οἱ εὐθηνούμενοι τῶν οἴκων, αἵ δε ἐρημίαι πλήρεις τῶν φυγαδευομένων·*

1) Zie: Prof. Dr. F. Pijper, *Middeleeuwsch Christendom*, *de Heiligenvereering*, a. w., blz. 230, die talrijke voorbeelden noemt van dergelijke, aan de geboorte van Samuel herinnerende geschiedenissen.

2) Zie: blz. 14 van dit werk.

3) Ibidem, blz. 18.

4) K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, a. a. O., S. 48 en 54. Op de onderlinge verhouding van de verschillende Menas-teksten, hun ouderdom en genealogie kan in deze studie niet worden ingegaan. Alleen zij gewezen op de poging daartoe van Wilhelm Weyh in een bespreking van het boek van E. A. Wallis Budge, *Texts relating to St. Mêna*, l.l., in de *Byzantinische Zeitschrift*, 1910, 1 und 2 doppelheft, S. 153, waarbij, in navolging van Krumbacher, tekst II als oudste wordt aangenomen.

5) Zie bijlage I.

6) Zie: J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, l. l., kol. 496 en 497.

διηρπάζοντο χρήματα	χρήματα διηρπάζετο.
πατρὸς μὲν παῖδα προδίδοντος εἰς θάνατον, υἱοῦ δὲ πατέρα	πατὴρ παρεδίδου παῖδα, καὶ πατέρα υἱὸς κατεμήνυεν
ἐπεὶ πάντα τὸν δῆμον ἄνωθεν εἶχε θεώμενον, ἐκ παντὸς γένους συνειλεγμένον, ἰουδαίων τε καὶ ἑλλήνων, ὡσαύτως δέ καὶ χριστιανῶν	ἐπεὶ οὖν πᾶς ὁ δῆμος ἄνω συνείλεκτο, οὐκ Ἰουδαῖος ἀπῆν, οὐχ Ἕλλην· καὶ Χριστιανῶν δὲ πλῆθος κ.τ.λ.
εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, ἐμφανὴς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν· δεικνὺς διὰ τούτων ὡς οὐ πρὸς ἀνάγκην, ἀλλ' ἐθελοντὴς ἧκε πρὸς ἀγῶνας ἀποδυσάμενος.	εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, ἐμφανὴς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσι· δηλῶν διὰ τούτων, ὅτι οὐ πρὸς ἀνάγκην ἤχθη πρὸς τοὺς κινδύνους, ἀλλ' ἑκουσίως ἐπέδωκεν ἑαυτὸν τῷ ἀγῶνι·

Nu wij gezien hebben dat historische gegevens over het leven van Menas ten eenenmale ontbreken en de geschiedenis van zijn martelaarschap geheel is samengesteld uit verdichte of overgenomen verhalen, is de vraag gerechtvaardigd, of de heilige zelf wel een historische figuur is geweest dan wel, of hij als de omzetting beschouwd moet worden van een Egyptische godheid. Dat de vervorming van mythische gestalten tot heiligenlegende herhaaldelijk voorkomt in de eerste eeuwen van het Christendom, is bekend [1]). Dat Egypte bovenal daarvoor een vruchtbare bodem was is licht te begrijpen, wanneer wij letten op het polytheistisch karakter van haar godsdienst [2]).

De richting waarin wij naar de herkomst van de Menascultus te zoeken hebben wordt aangegeven door de reeds besproken afbeeldingen van den heilige. Dat deze een groote overeenkomst vertoonen met voorstellingen van Horus of

1) Zie: L. Mitteis und U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, Leipzig, 1912, erster Band: *Historischer Teil*, erste Hälfte: *Grundzüge*, S. 132 en Max von Wulf, *Über Heilige und Heiligenverehrung in den ersten Christlichen Jahrhunderten*, Leipzig, 1910, S. 509.

2) L. Conrady, *Die Aegyptische Goettersage in der Christlichen Legende*, Wiesbaden, 1882.

Harpocrates is niet te weerspreken. Zelfs C. M. Kaufmann en H. Delehaye erkennen dit, al zijn zij niet geneigd Menas daarmede te identificeeren zooals o. a. de Egyptoloog H. S. Birch doet, die bij een beschrijving van een Menas-ampul het volgende opmerkt [1]: „een klein, glad kruikje met twee ooren, van gele aarde toont aan de eene zijde een staande figuur van Harpocrates, die viervoetige dieren aan hun staart vasthoudt; daarnaast is een kruisvormig teeken en als revers het opschrift: εὐλογια του ἁγιου Μηνα te zien". De bedoelde voorstelling van Horus of Harpocrates is te vinden op de zoogenaamde „cippi" van Horus, kleine, steenen stelae, van boven rond, aan de voorzijde bol, aan de achterzijde plat, waarop aan den voorkant Horus, het kind (Harpocrates) is afgebeeld, staande op twee krokodillen, terwijl hij in zijn hand slangen, schorpioenen, een leeuw, en een gehoornd beest houdt, alle symbolen van bondgenooten van Set, den God van het kwaad. Boven zijn hoofd is het hoofd van Bes, die hier den bejaarden zonnegod symboliseert, die weder jong wordt onder den vorm van Horus [2]. Aan weerszijden van dit relief is een reeks van mythologische afbeeldingen, welke alle betrekking hebben op de macht die Horus bezit over schadelijk gedierte en booze geesten. Aan de achterzijde van deze cippi zijn magische teksten ingegrift die gewoonlijk den dood en herleving van Horus vermelden. Deze cippi werden voor het eerst in de Saïtische doch vooral in de Romeinsche periode gebruikt als talisman. Wanneer een talisman van deze soort was geplaatst in een huis, dacht men direct onder de bescherming te staan van Horus en de bij hem behoorende goden, die al de legers der duisternis en al de machten van physiek en moreel kwaad hadden verslagen [3].

Vergelijken wij nu deze afbeeldingen met die op de Menas-

---

1) *Archaeologischer Anzeiger zur Arch. Zeitung*, October 1852, X. Jahrgang, S. 223.

2) Een van de meest bekende en grootste cippi is de z.g. Metternich-stèle. Zie daarover: E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, Londen, 1904, II, p. 267 seq.

3) E. A. Wallis Budge, *Legends of the Gods* in *Books on Egypt and Chaldaea*, Londen, 1912, vol. XXXII, p. LXX.

ampullen, dan treft ons allereerst de overeenkomst in houding van de beide figuren. Beide strekken zij de armen zijwaarts uit. Ook de stand van de dieren is volkomen dezelfde. Zoowel op de cippi als op de ampullen hangen zij met de koppen naar beneden, terwijl de staart reikt tot aan de handen van de in het midden staande figuur. Dat deze dieren op de ampullen hun eigenlijk karakter verloren hebben en daarin geen schorpioenen of slangen meer te herkennen zijn is zeer verklaarbaar. De vervaardiger van de ampul had rekening te houden met het ronde oppervlak waarin hij zijn figuur moest brengen. Hij vereenigde daartoe de voorstelling van de krokodillen onder de voeten van Harpocrates met die van de dieren in zijn hand, zoodat men op verschillende ampullen nog duidelijk kan zien dat de heilige den staart van de dieren in zijn hand heeft en tegelijk staat op hun kop. Van kameelen kan dus oorspronkelijk geen sprake zijn geweest. Deze zijn eerst gemodelleerd toen men niet meer wist of niet meer wilde weten wat de dieren oorspronkelijk voorstelden. Vandaar begrijpen wij dat Menas op de in de Menasstad gevonden olielampjes afgebeeld wordt met krokodillen en deze dus noodzakelijk tot de oudste monumenten gerekend moeten worden [1]). Vandaar ook dat Menas voorkomt in gezelschap van leeuwen [2]); want ook de leeuw behoort zooals wij zagen tot de attributen van Harpocrates [3]).

C. M. Kaufmann maakt het bezwaar tegen deze identificatie, dat Horus in krijgsgewaad en de naakte Horus-Harpocrates op de krokodillen nooit vereenigde typen zijn [4]), doch dit bezwaar vervalt daar de voorstelling op de ampullen juist het bewijs is van die vereeniging, die niets onmogelijk is, ja zelfs voor de hand ligt.

In de Romeinsche periode wordt het gewoonte Horus als

---

1) Zie: blz. 51 vg. van dit werk.

2) Ibidem, blz. 50.

3) In het Britsch Museum bevindt zich in de vierde Egyptische zaal, vitrine M., 1 o. a. een afbeelding van Harpocrates, gezeten op een troon, steunende op twee leeuwen. Zie: *British Museum*, *A guide to the Third and Fourth Egyptian Rooms*, l.l., p. 229.

4) Zie: blz. 72 van dit werk.

een Romeinsch militair af te beelden. Talrijke exemplaren daarvan zijn in de verschillende musea van Europa te vinden. Meestal is hij voorgesteld met een havikskop, doch ook als Harpocrates met jeugdig gelaat komt hij voor. In de rechterhand houdt hij een speer, in de linker een schild. Dikwijls echter ontbreken deze attributen. Ook te paard wordt Horus afgebeeld in krijgscostuum. In de rechterhand draagt hij een speer waarmede hij een krokodil doodt die onder de pooten van het paard kruipt [1]). Is het te verwonderen dat de vervaardiger van de reeds meer genoemde lampjes Horus of Harpocrates afbeeldt naar de gewoonte van zijnen tijd als militair en op de ampullen die afbeelding wederom wordt overgenomen?

De onderstelling dat de Menas-cultus geworteld zou zijn in Egyptische godenvereering wordt versterkt door de vondsten uit de Menas-stad, die aantoonen, dat men met vrij groote zekerheid kan zeggen dat deze op een Horus-tempel of ter vervanging van een Horus-tempel is gebouwd. O.a. werden ook cippi van Horus opgegraven, die zich thans bevinden in de collectie te Frankfort. Dat een heidensche tempel veranderd werd in een Christelijk heiligdom is in de eerste eeuwen van het Christendom een veel voorkomende gebeurtenis. Zoo werd o.a. door den negentienden Patriarch van Alexandrië, Alexander (313—326) een tempel van Saturnus te Alexandrië veranderd in een kerk gewijd aan Sint-Michaël. Het feest van Saturnus werd veranderd in het feest van Sint-Michaël „met algeheel behoud van het oude ceremonieel en de gebruiken van het heidensche feest" [2]).

De vraag is nu of wij ook den Menas-cultus als een voortzetting mogen beschouwen van Egyptische gebruiken, dan wel of deze daarvoor in de plaats is gekomen en alleen in de versieringskunst de Egyptische elementen zijn blijven doorwerken. Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen wij eerst te zien wat het karakter der Horus-vereering was. Hierbij doet zich sterk het gemis aan een uitgebreide studie

---

1) Een afbeelding hiervan bevindt zich o.a. in het Louvre te Parijs. Zie: Ph. D. Scott-Moncrieff, *Paganism and Christianity in Egypt*, Cambridge, 1913, p. 137.

2) Zie: Neroutsos Bey, *l'Ancienne Alexandrie*, Parijs, 1888, p. 71.

over deze laatste phase van den Egyptischen godsdienst gevoelen [1]).

De beteekenis van het Menas-heiligdom was gelegen in de baden-aanleg en het geneeskrachtig water dat zich daarin bevond. De heilige Menas werd gedacht de bewerker van die geneeskracht te zijn. Aan Horus nu wordt dezelfde eigenschap toegeschreven. Hij wordt de god genoemd die over de wateren heerscht en daaruit de kwade elementen verwijdert. In deze functie wordt hij geïdentificeerd met Osiris, wiens oudste centrum van vereering juist gezocht moet worden in de Lybische woestijn, waar hij oorspronkelijk een watergeest geweest zal zijn [2]). In de legende van den dood van Horus [3]) lezen wij: „Osiris is op het water, het oog van Horus is met hem .... als men hem die over het water is nadert, zal men het oog van Horus, dat weent, naderen", en op een andere plaats in dezelfde legende in een lofzang aan Horus: [4]) „Jaag van mij weg iederen leeuw in de vlakte, en iederen krokodil in de wateren, en alle muilen die bijten in hun holen .... ontplooi uw magische krachten ..... [5]).

1) L. Mitteis und U. Wilcken, *Grundzüge und Chresthomathie der Papyruskunde*, a. a. O., S. 131: „Die Papyri bieten ein reiches Material aus den Zeiten, in denen Christentum und Heidentum bis zum Untergang des letzteren gekämpft haben, aber es fehlt bisher an einer umfassenden Bearbeitung desselben unter diesem weltgeschichtlich so wichtigen Gesichtspunkt".

2) E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, II, l.l., p. 122: „Every thing which the texts of all periods record concerning him (= Osiris) goes to show that he was an indigenous god of North-east Africa, and that his home and origin were possibly Libyan. We have no means of finding out what were the earliest conceptions about Osiris, but it seems that he was originally a water-spirit, or the god of some arm of the Nile, or portion of the mainbody of the Nile, and that he developed later into a great water-god".

3) E. A. Wallis Budge, *Legends of the Gods*, l.l., p. 153.

4) Ibidem, p. 171 seq.

5) D. H. Kerler, *Die Patronate der Heiligen, Ein alphabetisches Nachschlagebuch für Kirchen-, Kultur- und Kunsthistoriker sowie für den praktischen Gebrauch des Geistlichen*, Ulm, 1905, S. 309, vermeldt, dat de heilige Menasius, de soldaat, uit Auvergne, in het Zuiden van Frankrijk, vele slangen heeft verdreven. Met dezen Menasius is niemand anders dan de heilige uit de Lybische woestijn bedoeld, daar als zijn sterfdag de elfde November van het jaar 303 wordt opgegeven. In dit bericht hebben wij ten eerste een treffend bewijs van de uitbreiding en kracht van dezen Menas-cultus die

De woorden van Horus zullen harten versterken, hij zal maken dat iemand die in droefheid is, vrede heeft..."

De magische kracht van het water in verband met Osiris blijkt uit enkele inscripties op graf-stèles. Een dezer, uit den tijd van Antoninus Pius, gevonden in Meks, ten Oosten van Alexandrië, luidt: „Moge Isis op u het reinigende water van Osiris sprenkelen" [1]), en een ander opschrift spreekt de wensch uit: „Moge Osiris u het frissche water schenken...." [2]) Het feit dat zooveel Menas-ampullen in de graven zijn gevonden [3]), wordt door deze teksten opgehelderd. Vandaar dat Harpocrates ook voorgesteld wordt, zittende bij een vat. L. Borchhardt bespreekt een dezer afbeeldingen [4]) en vertaalt de inscriptie die er onder staat met: „de wijwatersprenkelaar". Verder is van groot belang een mededeeling van C. M. Kaufmann [5]) over het Klooster El Muharrakah, in de onmiddelijke nabijheid van Kus (Apollinopolis parva), waarin zich eveneens geneeskrachtige baden bevonden. Kus bezat namelijk ook een Horus-heiligdom, zoodat wij ook hier geneigd zijn den invloed van den Horus-cultus aan te wijzen.

Bij dit alles moeten wij in aanmerking nemen, dat op den Egyptischen God: Horus-Harpocrates in den loop der tijden en bovenal in de verval-periode van de Egyptische godenvereering de attributen van verschillende andere goden zijn overgebracht [6]). Zoo wordt Horus geïdentificeerd met Anubis

---

tot in de middeleeuwen, zoo niet nog later, buiten Egypte nawerkte, maar vervolgens is hierin een element bewaard, dat ons ten duidelijkste zijne afhankelijkheid van den Egyptischen cultus aantoont. Het vernietigen van slangen was de meest karakteristieke eigenschap van Harpocrates.

1) Neroutsos Bey, *l'Ancienne Alexandrie*, l. c., p. 92: *σοι δε 'Οσειριδος άγνον ύδωρ Εἶσις χαρισαιτο.*

2) Ibidem, p. 94: *Δοι σοι ό 'Οσειρις το ψυχρον ύδωρ.*

3) Zie: blz. 42 van dit werk.

4) Ludw. Borchhardt in *Zeitschrift für Aegyptische Sprache*, Leipzig, 1903 Bd. XL, S. 98. Ook het Leidsche Museum van Oudheden bezit deze afbeelding.

5) C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, a. a. O., S. 105.

6) E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, I, l.l., p. 495: „The greater number of the attributes which belonged to the old Horus Gods were transferred to the son of Isis and Osiris, especially in late dynastic times when the worship of Osiris was dominant in Egypt, and Horus the Child became the type of the new birth, and new life, the first hours of the day,

en heet dan Herú-em-Ampu [1]). Anubis nu wordt de geneesheer genoemd [2]). Evenals Horus-Harpocrates wordt hij menigmaal voorgesteld als Romeinsch militair [3]). Op een gnostisch amulet dat zich in het Britsch Museum bevindt [4]), staat hij in orante-houding, terwijl naast hem palmversiering is aangebracht. Deze palmversiering doet sterk denken aan die welke op verschillende Menas-ampullen voorkomt [5]).

Een ander, hoogstbelangrijk gnostisch amulet [6]) toont ons aan de voorzijde Anubis in militair kostuum, terwijl aan zijn voeten een dier zichtbaar is dat een treffende gelijkenis vertoont met de dieren op het oude type van Menas-ampullen. De lange nek en kleine, vooruitgestoken kop hebben iets kameelachtigs. Aan de achterzijde is dit dier wederom afgebeeld, grooter doch volkomen met hetzelfde karakter. Als versiering is een ster aangebracht, die wij eveneens op veel Menas-ampullen terugvinden en waaruit zich later gemakkelijk het kruis ontwikkeld kan hebben.

Op een terracotta-vorm die gebruikt werd voor het maken van een amulet, eveneens in het Britsch-Museum [7]), komt

---

and the first days of the month, and the first months of the year, and in fact of every thing which was young and vigorous. Soon, however, the characteristics of the great forms of the Sun-god were added to his own, and his original conception as Horus the Child was somewhat forgotten; at times it is very difficult to distinguish in the texts exactly which Horus is referred to. In all the great sanctuaries of Egypt, from the period of the New Empire onwards, we find that Horus the Child, or Harpocrates, was identified by the priests of the local gods as a form of their principal deities in which the chiefs of the companies or triads of Gods had renewed and rejuvenated themselves".

1) Ibidem, p. 493 en II, p. 265. Verder: *British Museum*, *A Guide to the third and fourth Egyptian Rooms*, l.l., p. 140. Zie ook: Heinrich Brugsch, *Religion und Mythologie der alten Aegypter*, Leipzig, 1888, S. 670.

2) E. A. Wallis Budge, *The legends of the Gods*, l.l., p. LXXXIV.

3) Exemplaren hiervan bevinden zich o.a. in het Museo Nazionale delle Terme (Antiquario classico) te Rome, in het Museo archeologico (Museo Egizio) te Florence, in het Britsch Museum (4e Egyptische zaal, nr. 36064 en 36084).

4) In de vierde Egyptische zaal, vitrine N, nr. G. 497.

5) Zie: blz. 46 van dit werk.

6) Britsch Museum, vierde Egyptische zaal, vitrine N, nr. 49085.

7) Vierde Egyptische zaal, vitrine M, nr. 201.

Anubis voor met een drievoudige kroon. Hier zij gewezen op de overeenkomst met de teekening van Menas in het besproken Nubische handschrift, waarop eveneens drie kronen te zien zijn [1]). Een amulet toont Anubis met een kroon in de hand [2]). Waarschijnlijk heeft het verhaal van het aanschouwen van kronen door Menas in de woestijn, vermeld in de Ethiopische en Arabische Menas-levens, haar ontstaan aan deze voorstellingen te danken. Merkwaardig is het dat het verhaal van het leven van St. Anub een sprekende overeenstemming vertoont met de Menas-levens [3]). Van eenzelfde terechtzitting, van dezelfde martelingen wordt gesproken, terwijl tenslotte wordt opgemerkt, dat draken St. Anub vereeren. Zit achter deze paralelle verhalen wellicht de identificatie van Horus met Anub verborgen? Wijst daarop dan ook de inscriptie in den deurbalk uit de Menas-stad, waar Anub en Menas onmiddelijk na elkander genoemd worden? [4])

Evenals Menas als ruiterheilige wordt vereerd, zoo treffen wij ook Horus, Harpocrates en Anubis te paard aan op verschillende afbeeldingen [5]).

In het Louvre bevindt zich de reeds besproken afbeelding van Horus in krijgsgewaad te paard. In de rechterhand houdt hij een speer, waarmede hij een krokodil onder de pooten van het paard doodt [6]). Harpocrates wordt herhaaldelijk te paard voorgesteld. Op het hoofd draagt hij een phrygische muts. In de hand heeft hij schild en zwaard [7]) of een vaatwerk [8]) dat veel overeenkomst heeft met de oud-Egyptische nieuwjaarsfleschjes. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat het er werkelijk een is, als wij bedenken dat Harpocrates de god van het nieuwe

---

1) Zie: blz. 48 van dit werk.

2) Britsch Museum, vierde Egyptische zaal, vitrine N, nr. G 270.

3) I. Balestri et H. Hyvernat, *Scriptores coptici*, Leipzig, 1908, ser. 3, Tom. I, textus p. 200 seqq.; versio p. 123 seqq. in: *Corpus scriptorum Christianorum orientalium*.

4) Zie: blz. 33 van dit werk.

5) Ph. D. Scott-Moncrieff, *Paganism and Christianity in Egypt*, l.l., p. 123: „the pagan deities and figures changed into military saints".

6) Zie: blz. 80 van dit werk.

7) Neues Museum in Berlijn, Egyptische afdeeling, nr. 9493.

8) Ibidem, nr. 9190 en Britsch Museum, vierde Egyptische zaal, nr. 39 [24372].

leven en dus ook van het nieuwe jaar is [1]). De hypothese dat de Menas-cultus een voortzetting zou zijn van Harpocrates-vereering wordt hierdoor wederom versterkt, daar de Menas-ampullen eveneens den vorm bezitten van de oud-Egyptische nieuwjaars-fleschjes [2]). Evenals Harpocrates de god is van het nieuwe leven, zoo is Menas de heilige van het nieuwe leven. Hij wordt evenals de god jong voorgesteld, schoon van gestalte [3]). In de wonderverhalen wekt hij dooden op [4]), redt van den dood [5]), geneest zieke menschen en dieren [6]). Hij is dus beschermer en schenker van het leven. Vandaar dat hij van alle heiligen in Egypte het meest werd aangeroepen en zijn cultus zoo populair was. Vandaar ook dat men in de graven zooveel ampullen heeft gevonden. Zij brengen het nieuwe leven in den dood. Het is een typisch Egyptische gedachte dat de dood tegelijkertijd het leven is. Anubis, de god die de zielen in den dood geleidt, is tegelijkertijd Horus die de opgaande zon en het nieuwe leven vertegenwoordigt. Nu begrijpen wij ook waarom in verband met Menas een haan wordt afgebeeld [7]) en op verschillende lampjes Menas voorkomt met een andere figuur, waarbij de inscriptie „leef" te lezen is [8]). De haan is symbool van levensvernieuwing, de inscriptie „leef" wijst op de opstanding uit den dood.

Ook de sterfdag van den heilige levert wellicht in deze richting bewijs-materiaal. Zooals reeds vermeld is, valt deze in de maand Hatur en wel op den vijftienden van die maand

---

1) Zie de aanteekening 6 op blz. 82.

2) J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, a. a. O., S. 223 bevestigt eveneens deze overeenkomst.

3) Εὐειδής. Zie: K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos*, a. a. O., S. 2.

4) Het vierde, zevende en negende wonder in den Ethiopischen tekst; het eerste en zevende wonder in den Griekschen tekst, uitgegeven door Pomjalovskij.

5) Het veertiende, zeventiende, achttiende en negentiende wonder in den Ethiopischen tekst; het derde wonder in den Griekschen tekst.

6) Het eerste, zesde en zestiende wonder in den Ethiopischen tekst; het vijfde, zesde, negende en twaalfde wonder in den Griekschen tekst. Ook in de Arabische Menas-vitae wordt van de genezing van de dochter van den Keizer van Constantinopel en van schapen gesproken. In Auvergne zijn vele menschen door den heiligen Menasius van de schurft genezen. Zie: D. H. Kerler, *Die Patronate der Heiligen*, a. a. O., S. 219.

7) Zie: blz. 48 vg. van dit werk. 8) Ibidem, blz. 52.

(= 11 November). Deze maand ontleent haar naam aan de godin Hathor. Hierin werden de groote Isis-feesten gevierd ter herinnering aan den dood en opstanding van Osiris. Wij zagen reeds, hoe de gestalten van Osiris en Horus-Harpocrates in elkander overgaan en weten dat Osiris-Isis-Horus een drieëenheid vormen. Alle Menas-teksten melden, dat de heilige gestorven is op een feestdag, volgens verschillende den geboortedag van den keizer of van de keizers. Dit laatste echter is zeer onwaarschijnlijk. Een dergelijke tijdsbepaling komt herhaaldelijk in de heiligenlegenden voor, zonder dat van eenige betrouwbaarheid sprake is. Bovendien viel, volgens Tillemont, de geboortedag van Diocletianus op den 21sten Juli [1]). Volkomen terecht merkt Delehaye op dat, als de Christenen iets bewaard hebben van het heidendom het in de eerste plaats de datum van een feest van de heidenen is, omdat deze bijna niet af te schaffen was of te verschuiven [2]), en even terecht schrijft M. H. Usener dat in den gedenkdag der heiligen met zekerheid de tijd van het oorspronkelijke godenfeest gezien kan worden [3]). Het is niet onmogelijk dat de sterfdag van Menas afgeleid moet worden van de oud-Egyptische rouwfeest-periode, die den zevenden Hatur een aanvang nam en waarin Isis, Osiris, Horus en Harpocrates herdacht werden. Deze onderstelling wordt versterkt door de punten van overeenkomst tusschen de geschiedenis van Osiris [4]) en die van Menas. Beiden worden gedood. Menas sterft volgens de meeste teksten buiten Egypte in Kotyaion, de metropolis van Phrygië. Hoe hier echter een onbeschrijfelijke verwarring heerscht in de plaats-aanduiding blijkt wel het duidelijkste uit de varianten van den achterstaanden Latijnschen tekst. Isis vindt het lijk van Osiris buiten Egypte, in Byblos. Belangrijk is in dit verband de achterstaande, voor het eerst uitgegeven tekst van een Menas-leven: Codex Berol. theol. lat. qu. 39, waar gezegd wordt, dat de heilige

---

1) Zie: A. J. Mason, *The Persecution of Diocletian*, Cambridge, 1876, p. 45.

2) H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, l.c., p. 202.

3) Aangehaald bij H. Delehaye, als boven, p. 206.

4) Zie: Plutarchus, *De Iside et Osiri*, in *Scripta Moralia*, Parijs, 1885, Tom. I, p. 429 seqq.

Menas den dood heeft gevonden in de stad van Astoreth. Byblos nu wordt de stad van Astoreth (= Astarte) genoemd. Plutarchus vermeldt, dat Astarte daar in den tijd dat Osiris er vertoefde, koningin was [1]. Een munt uit Byblos toont ons den Astarte-tempel [2]. Opmerking verdient dat de dienst van Astarte reeds van de XVIIIe dynastie af, in Egypte verbreid was en tot in de Christelijke tijden in de Delta heeft gebloeid [3]. Astarte werd in Egypte geidentificeerd met een van de vormen van Hathor of Isis-Hathor [4].

Het lijk van Osiris wordt door Isis in een kist naar Egypte gebracht om daar op een verwijderde en eenzame plaats begraven te worden. Hetzelfde geschiedt met de overblijfselen van Menas. Deze worden in een kist gelegd en naar het vaderland van den heilige teruggezonden, waar zij in de Lybische woestijn begraven worden.

Ook de geschiedenis van het verjagen en onderwerpen der schrikaanjagende beesten door den heilige, vermeld in de Ethiopische en Arabische teksten, vindt haar verklaring in de Isis-Osirislegende, waar verteld wordt dat Horus na een hevigen strijd den god Typhon verslaat en aan zich onderwerpt. Typhon werd gedacht een afgrijselijk monster te zijn.

Ligt misschien achter de figuur van Heliodorus, die in de verschillende Menas-levens voorkomt en adviseert tot terechtstelling van den heilige, de gedachte aan Horus-Harpocrates verborgen, die zich zelven vernietigt? Want de strijd tusschen Set en Horus is de strijd tusschen twee kanten van eenzelfde wezen [5].

Niet van belang ontbloot is verder het feit dat de elfde November de eerste vastendag in den adventstijd was. In codex ethiop. 126 [6]) volgt dan ook op de beschrijving van

---

1) Plutarchus, *De Iside et Osiri*, l.l., p. 436.

2) Zie: J. Benzinger, *Hebraïsche Archäologie*, Tübingen, 1907, in: *Grundriss der Theologischen Wissenschaften*, 2e Reihe, 1er Band, S. 324.

3) E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, II, l.l., p. 278.

4) Ibidèm, p. 279.

5) Ibidem. p. 242, plaat.

6) Zie: blz. 30 van dit werk.

het leven van Menas: „Het begin van het vasten in den adventstijd". Het is niet onwaarschijnlijk dat de geheele adventstijd een overblijfsel is van de Egyptische Isis-Osiris-feesten [1]).

De Arabische en Ethiopische Menas-teksten werpen licht op het ontstaan van den naam van den heilige. Zij vermelden dat, toen zijn moeder op het feest van Maria in de kerk bad om een kind te mogen ontvangen, zij een stem hoorde die zeide: „amen". Zij kreeg daarop een kind en noemde het „Mena". „Zij ontleende", zoo merken de hagiographen op, „dezen naam aan het woord: amen". De Arabische teksten vertellen, dat de heilige Abu Mina den bijnaam had van Amin.

Wanneer wij deze berichten beschouwen treft ons het raadselachtige in de omzetting van Amen in Mena. Dit raadsel wordt echter opgelost wanneer wij er de opzettelijke verandering van een Egyptischen godennaam in een Grieksch klinkenden naam in zien. Dat dit in den oud-Christelijken tijd veel voorkomt toont H. Delehaye in zijn hagiographische legenden met voorbeelden aan. Hij schrijft dat heidensche tempels dikwijls in Christelijke veranderd zijn door den naam van den god of de godin in Christelijke klanken om te zetten. Zoo was bijvoorbeeld in Eleusis een kerk gewijd aan Sint Demetrius op de plaats van den tempel van Demeter [2]). Hier werd dus de naam van de godin met een kleine wijziging veranderd in dien van een Christelijken heilige. De overgang van den naam Amen in Mena (Arabisch Mina, Koptisch MHNA, Grieksch Μηνᾶς) wordt nog begrijpelijker door het feit dat de goden Min en Amen werden geïdentificeerd, zoodat Amen wordt aangeroepen onder den naam van Min-Amen [3]).

Deze Amen-gestalte brengt ons eveneens waardevolle gegevens voor de hypothese, dat wij in den Menas-cultus de

---

1) L. Conrady, *Die Aegyptische Göttersage in der Christlichen Legende*, Wiesbaden, 1882, S. 29.

2) H. Delehaye, *Les Légendes hagiographiques*, l.c., p. 194.

3) E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, II, l.l., p. 8. Ook Horus en Min werden geïdentificeerd. Zie Heinrich Brugsch, *Religion und Mythologie der alten Aegypter*, a. a. O., S. 674.

voortzetting van Egyptische godenvereering, hebben te zien. In de Ptolemaeïsche periode en reeds vroeger werd Amen geïdentificeerd met Horus in al zijn vormen [1]) en met Osiris in al zijn vormen. Zijn naam komt voor, verbonden met dien van Harpocrates en luidt dan: Amen-Heru-pa-khart [2]). Als zoodanig wordt hij ook in beeld gebracht [3]). In den tijd der Ptolemaeën en vooral daarna wordt de naam Amen in verband gebracht met den stam „men", die de beteekenis heeft van: „vertoeven, volharden, voortdurend zijn", zoodat hij de eeuwige wordt genoemd [4]). De Ethiopische en Arabische teksten der Menas-levens vermelden, dat de naam Menas beteekent: de getrouwe en gezegende. Men heeft dus bij de definitie: „getrouw" den naam van denzelfden stam afgeleid als waarvan men Amen afkomstig dacht, want aan het begrip: „getrouw" ligt eveneens de beteekenis van: „vertoeven, volharden, voortdurend zijn" ten grondslag. Ook Amen is onder de goden de bij uitstek gezegende. De hymnen, tot hem gericht, spreken daarvan onophoudelijk. In een dier hymnen wordt hij de „onvermoeide bewaker" genoemd [5]). Wij zagen dat het epitheton van den heiligen Menas op de, in het derde hoofdstuk besproken deurbalk uit de Menas-stad: **ⲡⲣⲟⲉⲓⲥⲧⲟⲥ** wellicht de beteekenis zou kunnen hebben van „de bewaker". Dan zou ook hier wederom een aanwijzing in liggen voor den oorsprong der Menasvereering. Amen is evenals Menas schoon van uiterlijk. Tot de centra van zijn vereering behoorden ook de oasen in de Lybische woestijn, waarvan het voornaamste zich bevond in de groote oase van Jupiter Ammon. Deze tempel van Amen, door de Grieken gelijkgesteld met Zeus, heeft, zooals bekend is, langen tijd een machtigen invloed uitgeoefend tot ver buiten Egypte. De

1) E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, II, l.l., p. 22 en Heinrich Brugsch, *Religion und Mythologie der alten Aegypter*, a. a. O., S. 680.

2) E. A. Wallis Budge, als boven, p. 252.

3) In het Britsch Museum bevindt zich een bronzen beeldje van Amen-Heru-pa-Khart in de derde Egyptische zaal, vitrine 124, nr. 34, 937.

4) E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, II, l.l., p. 2 en Heinrich Brugsch, *Religion und Mythologie der alten Aegypter*, a. a. O., S. 681.

5) E. A. Wallis Budge, als boven, p. 8.

reizen van Alexander den Grooten en Cato naar dit heiligdom behoeven wel niet genoemd te worden. Het ligt dus voor de hand dat de Amen-vereering in de naaste omgeving van den beroemden Ammon-tempel overheerschend was en ook in den tempel, die later veranderd zou worden in een Christelijk Menas-heiligdom, Amen als hoofdgod werd vereerd; te meer daar deze tempel gelegen was in een oud en belangrijk handels-centrum voor de karavanen, die van Alexandrië naar de oase van Jupiter-Ammon en van Alexandrië naar Boven-Egypte trokken [1]).

De omzetting van Amen in Menas wordt nog waarschijnlijker gemaakt door het bericht, dat in Constantinopel een Zeus-tempel in een Menas-heiligdom veranderd is [2]). Of Constantijn de Groote hier de hand in heeft gehad is, zooals wij reeds zagen, onzeker. Daardoor missen wij een belangrijk gegeven voor de bepaling van den tijd waarin wij ons de omzetting van den Egyptischen cultus in een Christelijke heiligenvereering moeten denken.

Overzien wij ten slotte de resultaten waartoe wij door ons onderzoek zijn gekomen, dan blijkt tegenover het gemis aan historische elementen, het aantal van trekken en gegevens die pleiten voor den Egyptischen oorsprong der Menas-vereering vrij talrijk te zijn. Hoewel volkomen zekerheid op dit gebied wel nooit zal worden verkregen en de mogelijkheid dat achter den Menas-cultus een historische persoonlijkheid staat, nooit geheel opgeheven kan worden, heeft de reeds door verschillende Egyptologen opgeworpen hypothese, aanmerkelijk versterkt door materiaal uit de litteratuur en de monumenten, alle waarschijnlijkheid vóór zich.

---

1) E. A. Wallis Budge, *Texts relating to Saint Mêna*, l.l., p. 35.

2) Zie: blz. 6 van dit werk. Zooals reeds vermeld is werd Zeus met Amen (Ammon) geïdentificeerd.

HOOFDSTUK VI.

BIJLAGEN.

INLEIDING. Van de vier teksten met levensbeschrijvingen van den heiligen Menas die in dit hoofdstuk worden uitgegeven, is alleen de eerste gepubliceerd in de „Analecta Bollandiana, 1884, Tom. III", echter zonder critisch apparaat, dat hier wel is bijeengebracht. Deze tekst is ontleend aan een handschrift, dat zich in de Universiteitsbibliotheek te Leiden bevindt, getiteld: codex Perizonius F. 10. Het dateert uit de elfde eeuw n. C. en is met regelmatige hand geschreven.

Hoewel van den tweeden tekst reeds een lezing was uitgegeven door B. Mombritius in: „Sanctuarium sive vitae sanctorum, Milaan, ± 1480", is deze niet als grondtekst gebruikt. Ik achtte het namelijk niet van belang ontbloot en zeker merkwaardig, ook hierbij van een, zich in Nederland bevindenden codex gebruikt te maken, te meer daar deze in vele opzichten een beteren tekst vertoont dan die van Mombritius. Bovendien is het niet onmogelijk dat Mombritius slordig heeft gecopieerd. Aan welk handschrift hij zijnen tekst ontnomen heeft, vermeldt hij niet. De codex, die tekst II bevat, berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en moet, naar het schrift te oordeelen, in de twaalfde of dertiende eeuw geschreven zijn. Het schrift is zeer regelmatig en duidelijk. De titel er van is: codex Hagensis L 29 (Weesp 14).

De derde tekst is genomen uit een handschrift dat zich in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn bevindt. Dit dateert uit de vijftiende eeuw en is afkomstig uit een klooster te

Lippstat. Het is getiteld: theol. qu. 39 [1]) en zeer slordig geschreven.

Het handschrift waaraan de vierde tekst is ontleend, bevindt zich in de Bibliotheek van het Vaticaan te Rome. Het dateert, evenals de tweede tekst, uit het einde van de twaalfde of begin van de dertiende eeuw. Het schrift is prachtig. De titel er van is: codex Borghesianus Latinus in Vaticano 297.

---

1) Zie: Valentin Rose, *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 1903, IIer Band, Abt. II, S. 827.

BIJLAGE I.

De Levensbeschrijving van Menas volgens den Leidschen codex Perizonius F 10, fol. 224^r—230^v.

De handschriften van denzelfden tekst, die met den codex Perizonius zijn vergeleken en wier afwijkende lezingen onder den grondtekst worden aangegeven, zijn:

codex	Vatic.	Graec.	804,	fol.	110^r—114^v	= A.	(te Rome)
,,	,,	,,	810,	,,	97^v—102^v	= B.	,, ,,
,,	,,	,,	811,	,,	124^r—130^r	= C.	,, ,,
,,	,,	,,	1190,	,,	624^r—628^r	= D.	,, ,,
,,	,,	,,	1798,	,,	99^r—105^r	= E.	,, ,,
,,	,,	,,	2037,	,,	133^v—140^r	= F.	,, ,,
,,	Ottob.	,,	411,	,,	270^r—275^v	= G.	,, ,,
,,	,,	,,	427,	,,	90^r—95^r	= H.	,, ,,
,,	,,	,,	429,	,,	102^v—107^v	= I.	,, ,,
,,	Ambros.	,,	B 25,	,,	175^r—177^v	= K.	(te Florence)
,,	,,	,,	A 180,	,,	154^r—157^r	= L.	,, ,,

Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.

1. Βασιλεύοντος Διοκλητιανοῦ τε καὶ Μαξιμιανοῦ, τῶν τοῦ ἀληθοῦς βασιλέως πολεμίων καὶ δυσμενῶν, γράμματα κατὰ πᾶσαν ἐφοίτα τὴν οἰκουμένην, τὸ ἀσεβὲς αὐτῶν διακελευόμενα σέβειν θρήσκευμα· θάνατόν τε τὴν ζημίαν ὁρίζοντα τοῖς μὴ τοῖς αὐτῶν θεσπίσμασι πειθομένοις καὶ τῆς βεβαίας ἐν Χριστῷ πίστεως ἐκ ψυχῆς μετατιθεμένοις. Ἐντεῦθεν τί μὴ τῶν χαλεπῶν συνέβαινε τοῖς ἀγαπῶσι τὸν Κύριον; Ἐστενοχωρεῖτο τὰ δεσμωτήρια τῷ πλήθει τῶν καθ' ἑκάστην θηρευομένων· ἔρημοι τῶν οἰκητόρων οἵ ποτε τῶν οἴκων εὐθηνοῦντες ἐδείκνυντο· αἱ ἐρημίαι τῷ πλήθει τῶν φευγόντων εἰς πόλεις μετεσκευάζοντο· οἱ φίλοι τῆς ἀληθείας ὡς φαυλότατα δεδρακότες τιμωρίαις ἐδίδοντο· διηρπάζοντο χρήματα· φύσεως ἀνετρέποντο νόμοι, πατρὸς μὲν παῖδα προδιδόντος εἰς θάνατον, υἱοῦ δὲ πατέρα τοιούτοις, φεῦ, ἀντιδεξιουμένου φιλοτιμήμασι. Καὶ νὺξ βαθεῖα τοῦ παντὸς κατεσκέδαστο, τῶν πιστῶν μὲν πανταχόθεν ἐλαυνομένων, τῶν δὲ τῆς ἀσεβείας ὑπασπιστῶν χειρὶ πάσῃ κρατυνομένων· αἵμασί τε καὶ κνίσαις τῶν θυσιῶν καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ ἀέρος μολυνομένου· Τότε δή, τότε καὶ ὁ θαυμαστὸς οὗτος Μηνᾶς καὶ τὴν ἀρετὴν περιβόητος, λάμπων ἦν· πατρίδα μὲν τὴν Αἴγυπτον ἔχων, πατέρα δὲ καὶ προγόνους οὐκ ἀσφαλεῖς τὴν εὐσέβειαν,

Het opschrift is verschillend van alle andere, mij bekende handschriften en zeker onjuist. De uitgever van den codex Perizonius merkt dan ook op in zijn inleiding: „inscriptio horum Actorum uti in nostro codice exhibetur, accurata non est; nullos enim martyris socios haec Acta tribuunt".

De codices A, G, H, K hebben als opschrift: *μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ τοῦ Αἰγυπτίου τοῦ ἐν τῷ κοτυαείῳ μαρτυρήσαντος <καὶ τῶν σὺν αὐτῷ>*; de codices B, C, E, F, I, L hebben hetzelfde, doch voegen achter *μεγαλομάρτυρος* nog in: *τοῦ χριστοῦ*; terwijl codex D alleen heeft: *μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ τοῦ Αἰγυπτίου <τοῦ ἐν τῷ . . . . . . αὐτῷ>.*

(*τὸ ἀσεβὲς αὐτῶν* F: *αὐτὸν*) (*ὁρίζοντα* A, B, C, F, G, H, I, K, L: *ὁριζοντα*) (*ἐν χριστῷ πίστεως* in alle codices behalve in D: *εἰς χριστόν πίστεως*) (*συνέβαινε* D: *συνέβαινεν*) (*ὡς φαυλότατα* B, C, D, E, F, G, H, I, K: *ὡς τὰ φαυλότατα*

ἀλλὰ περὶ τὸ βέβαιον ἀβεβαίως διακειμένους. Ἐπιτήδευμα δὲ ἦν αὐτῷ τὸ στρατιωτικὸν, ὑπὸ ταξιάρχῳ ταττωμένῳ Φιρμηλιανῷ τοὔνομα. Αὐτὸς δὲ τοῦ καταλόγου τῶν Ρουτιλλιακῶν ἀφηγούμενος, ψυχῆς παραστήματι, μεγέθει τε καὶ κάλλει καὶ πᾶσιν ἄλλοις οἷς ὥρα σώματος καὶ γενναιότης χαρακτηρίζεσθαι πέφυκε, τῶν ἄλλων ἐτύγχανεν διαφέρων.

2. *Τῇ Κοτυαέων οὖν μητροπόλει ἅμα τῷ ταξιάρχῳ παραβαλὼν καὶ τὸ τῶν κρατούντων ἀκούσας ἀσεβὲς πρόσταγμα, τὴν στρατιωτικὴν ζώνὴν ἀποβαλὼν, ὑπερόριον ἑαυτὸν ἐν ἐρήμοις τόποις κατέστησε· τὴν μετὰ τῶν θηρίων διαγωγὴν μᾶλλον τῆς μετὰ τῶν εἰδωλολατρῶν προελόμενος· νηστείαις δὲ καὶ ἀγρυπνίαις καὶ τῇ τῶν θείων λογίων ἐπιμελεῖ μελέτῃ τὰς αἰσθήσεις ἄριστα καθαρθεὶς καὶ τὴν ψυχὴν φωτισθεὶς, καὶ τὰ τῆς εὐσεβείας ἀπόρρητα δὶ ἀποκαλύψεως μυηθείς. Τοῦτον ἐκεῖνον αὐτὸν τὸν ἐκ πολλοῦ διαμελετώμενον εἶναι καιρὸν οἰηθεὶς, ἡμέραν φυλάξας καθ' ἣν πᾶσα ἡ Κοτυαέων πόλις δημοτελεῖ ἑορτὴν ὡς γενέθλιον ἦγεν ἱππικόν τε συνεκροτεῖτο θέατρον· ἐπεὶ πάντα τὸν δῆμον ἄνωθεν εἶχε θεώμενον, ἐκ παντὸς γένους συνειλεγμένον, ἰουδαίων τε καὶ ἑλλήνων, ὡσαύτως δὲ καὶ χριστιανῶν, καὶ πάντες ἤδη πρὸς τὴν τῶν ἵππων ἅμιλλαν ὅλοις ὄμμασιν ἐνητένιζον, τὴν ἐν τοῖς ὄρεσι καταλιπὼν διατριβὴν, κάτεισι πρὸς τὴν πόλιν· καὶ μέσος τοῦ θεάτρου γενόμενος, πάντας τε τοὺς περὶ τὸ στάδιον ἔχοντας παρελθὼν, καὶ τόπῳ ἐπιβὰς μετεώρῳ, ὅθεν ὁρατὸς πᾶσι ἔμελλε γίνεσθαι, γεγωνότερον ἐξεβόησεν· Εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, ἐμφανὴς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν· δεικνὺς διὰ τούτων*

L: *ὡς τὰ φαῦλα*) (*περὶ τὸ βέβαιον ἀβεβαίως* A, L: *ἀβεβαίους*) (*ἐπιτήδευμα δὲ ἦν αὐτῷ τὸ στρατιωτικὸν* alle handschriften: *ἐπιτήδευμα δὲ αὐτῷ τὸ στρατιωτικὸν ἦν*) (*ταττωμένῳ* alle handschriften behalve D: *ταττομένῳ*) (*Ρουτιλλιακῶν* H: *Ρουτιλιακῶν*) (*πᾶσιν ἄλλοις* A: *ἄλλως*) (*γενναιότης* C, E, K: *γενναιότητος*) (*πέφυκε* D: *πέφυκεν*) (*ἐτύγχανεν* C, D, E, H, I, K, L: *ἐτύγχανε*) (*διαφέρων* G: *διαφόρων*) (*παραβαλὼν* B, D, K: *παραλαβὼν* G: *καταλαβών*) (*εἰδωλολατρῶν* D: *εἰδολολατρῶν*) (*νηστείαις δὲ* D: *νηστείαις τὲ*) (*τοῦτον ἐκεῖνον αὐτὸν* A, B, C, D, E, F, G, I, K: *αὐτῷ* L: *τοῦτον τὲ ἐκεῖνον αὐτῷ*) (*τὸν ἐκ πολλοῦ* D: *τῶν ἐκ πολλοῦ*) (*πόλις* F: *πόλεις*) (*δημοτελεῖ* alle handschriften behalve D: *δημοτελῆ*) (*γενέθλιον* G: *γενέσιον*) (*εἶχε* A: *εἶχεν*) (*ἐκ παντὸς γένους* D: *δήμου*) (*διατριβὴν* D: *διαγωγὴν*) (*μέσος τοῦ θεάτρου* E: *μέσον*) (*τοὺς περὶ τὸ στάδιον ἔχοντας παρελθὼν* G: <*ἔχοντας παρελθὼν*>, *παραδραμὼν*) (*ὅθεν ὁρατὸς πᾶσι ἔμελλε γίνεσθαι* alle handschriften: *ἔμελλε πᾶσι* behalve F: *ὅθεν ὁρατὸς ἔμελλε παραγένεσθαι*) (*γεγωνότερον* D: *γεγονότερον*) (*τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν* B, H, L: <*μὴ*>; bij B en H is het er door een latere hand bovengeschreven).

ὡς οὐ πρὸς ἀνάγκην, ἀλλ' ἐθελοντὴς ἧκε πρὸς ἀγῶνας ἀποδυσάμενος. Πάντας οὖν ὁ μάρτυς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ θέαν ἐπέστρεφε, τὰ τοῦ θεάτρου δὲ παρωρᾶτο· ἡ τῶν ἵππων ἅμιλλα διεπτύετο· οὐδὲν ἦν οὐδενὶ προτιμότερον ἢ τὸ ἐκεῖνον μόνον, ὁρᾶν τοσαύτην τόλμαν ἐπιδειξάμενον. Οἱ μὲν οὖν ὁμόζηλοι τὴν εὐσέβειαν ἐθαύμαζόν τε τῆς παρρησίας τὸν μάρτυρα καὶ πολλῷ τῷ περιόντι τῆς ἡδονῆς σκιρτῶντες ἐδείκνυντο· οἱ δὲ τῇ ἀληθείᾳ διαμαχόμενοι πρὸς τὸν κατ' αὐτοῦ φόνον τὸν δικαστὴν ἀνηρέθιζον.

3. Ἐπεὶ δέ ἡ τῶν κηρύκων φωνὴ σιωπὴν παραγγείλασα τόν τε τοῦ δήμου θόρυβον καὶ τὴν τῶν αὐλῶν ἠχὼ κατεκοίμησεν, εὐθὺς ἀνάρπαστος πρὸς τὸν ἄρχοντα Πύρρον ὁ Μηνᾶς ἤγετο, ἐφ' ὑψιλοῦ τότε καθήμενον καὶ τῶν ἀγώνων θεατὴν καθιστάμενον. Ὃς πρῶτα μὲν δεξιὰν ἐποιεῖτο τὴν προσαγόρευσιν, ὑποκρινόμενος ἐπιείκειαν· πραείᾳ τε φωνὴ καὶ ἡμέρῳ τὶς καὶ πόθεν εἴη διεπυνθάνετο. Ὡς δὲ πατρίδα καὶ γένος, αὐτήν τε στρατείαν καὶ τὸν τῆς φυγῆς τρόπον ὑποφθάσας εἶπεν ὁ μάρτυς καὶ πρὸ πάντων δοῦλον ἑαυτὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνηγόρευσεν, εὐθὺς τὴν ἐπικεχρωσμένην ὁ δικαστὴς ἡμερότητα πρὸς τὴν φυσικὴν μετέστρεφεν ἀγριότητα, καὶ τὰ τῆς ἐξετάσεως ταμιευσάμενος εἰς τὴν ἐπιοῦσαν, τοῦτον μὲν δεσμώτην τῇ φρουρᾷ δίδωσιν. Αὐτὸς δὲ, παρ' ὅλην ἡμέραν τῆς τελουμένης θέας γενόμενος, τῇ ἑξῆς τῷ θυμῷ σφαδάζων, ἐχώρει πρὸς τὴν ἐξέτασιν. Πάντων οὖν τῶν ἄλλων ἀφέμενος, δι' αἰτίας εἶχε τὸ παράβολον τοῦ τολμήματος. Τοῦτο γὰρ καὶ μᾶλλον εἰς μανίαν αὐτὸν ἐξῆπτε, καταφρόνησιν οἰκείαν τὴν ἐκείνου παρρησίαν ὑπειληφότα. Ὁ δὲ ὥσπερ ἐν τούτῳ μᾶλλον καλλωπιζόμενος, θαρραλεωτέραν ἐποιεῖτο τὴν ἀπόκρισιν. Οὕτως ὁμολογεῖσθαι, λέγων, προσήκει Θεόν, ὅτι φῶς ἔστι καὶ σκοτία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν. Τοῦτο

(ἧκε A, B, C, F, H, I, K, L: ἥκε) (ἀποδυσάμενος C, D, E, G, I, K: ἀποδυσόμενος) (ὁ μάρτυς alle handschriften: ὁ Μηνᾶς) (παρωρᾶτο D: παρορᾶτο) (ἅμιλλα D: ἄμιλλα) (προτιμότερον A: προτιμώτερον) (τὸ ἐκεῖνον μόνον alle handschriften: <μόνον>) (ἀνηρέθιζον G: ἀνηρέθησαν) (κατεκοίμησεν A, B [latere correctie], C, E, F, H, L: κατεκοίμισεν) (ὑψιλοῦ alle handschriften ὑψηλοῦ terwijl in B ὑψιλοῦ door later hand in ὑψηλοῦ is veranderd) (καθήμενον alle handschriften: προκαθεζόμενον) (τῶν ἀγώνων D: ἀγόνων) (ἐπιείκειαν D: τὴν ἐπιείκειαν) (πραείᾳ τε φωνὴ καὶ ἡμέρῳ alle handschriften: πραείᾳ τὲ καὶ ἡμέρῳ φωνῇ) (εὐθὺς C, E, F, I, K, L: εὐθέως D: ὡς) (τὴν ἐπικεχρωσμένην I: <τὴν>) (μετέστρεφεν D: μετέβαλεν) (ἑξῆς A, B, C, F, H, I, K: ἐξῆς) (ὑπειληφότα D: ὑπηληφότα) (ἐποιεῖτο τὴν ἀπόκρισιν A, B, C, F, G, H, I, K, L: ἐποιεῖτο καὶ τὴν ἀπόκρισιν) (καλλωπιζόμενος C, G: καλλοπιζόμενος, bij C door latere hand ο in ω veranderd) (σκοτία G: σκοτεία)

γὰρ ἡμᾶς ἐδίδαξε Παῦλος, εἰπών· Καρδίᾳ μὲν πιστεύεται εἰς δικαιοσύνην, στόματι δὲ ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν.

4. Κατέπληττεν οὖν τὸν δικαστὴν τὸ πεπαρρησιασμένον τῆς διαλέξεως, καὶ πάλιν ὑπέκρυπτε τὸν θυμόν, καὶ πάλιν προσεποιεῖτο τὴν ἐπιείκειαν, ἵνα τὸ ἀνδρεῖον τοῦ μάρτυρος ταῖς θωπείαις ἐνδοῦναι παρασκευάσῃ, καί· Μὴ παρῇς, ἔλεγεν, ὦ Μηνᾶ, τὴν ἡδίστην ταύτην ζωήν, μηδὲ θάνατον ἄωρον τοῦ ἐφετοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀλλάξῃ φωτός· ἀλλὰ ταῖς ἡμετέραις πείσθητι συμβουλίαις· ἵν' εὐδαίμονα μὲν καὶ μακαρίαν ζήσῃς ζωήν, βασιλικῶν δὲ τιμῶν καὶ δωρεῶν ἐπιτύχῃς, ἀπόβλεπτός τε πᾶσιν ᾖς καὶ τὴν εὐημερίαν ἀξιοζήλωτος. Ἀλλ' ὁ μάρτυς πρὸς ταῦτα μέγα καὶ ἡδὺ γελάσας, ἅτε σαφῆ λῆρον αὐτὰ λογισάμενος καὶ παῖδων τινῶν μᾶλλον ἢ φρονοῦντων ἀνδρῶν δελεάσματα, τοιούτοις αὐτὸν ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ τοῖς λόγοις ἠμείβετο· Οὐδέν ἐστι, λέγων, ἀντάξιόν μοι τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας· οὐδὲ γὰρ αὐτὸς ὅλος ὁ κόσμος μιᾶς ψυχῆς ἰσοστάσιος. Ἀλλ' εἴ τί μοι καὶ χαρίζεσθαι βούλει, τὴν διὰ τῶν βασάνων μᾶλλον ἐπάγαγε πείραν· οὕτω γάρ μοι τὴν ἀληθῆ προξενήσεις μακαριότητα.

5. Ἐπεὶ οὖν ὁ Πύρρος τούτων τῶν λόγων ἤκουσε, καθεκτὸς οὐκ ἦν ἔτι, ἀλλ' ὁμόσε πρὸς τὰς κατ' αὐτοῦ βασάνους ἐχώρει· καὶ τοῖς δημίοις αὐστηρότερον ἐνιδών, ἐκ τεσσάρων μὲν κελεύει διαταθῆναι τὸν μάρτυρα· ἰσχυρότερον δὲ μαστίζεσθαι τοῖς βουνεύροις. Οὕτως οὖν σφοδρῶς αἰκιζομένου καὶ τοῦ τῶν πληγῶν ἀπορρέοντος αἵματος τῆς γῆς ἐρυθραινομένης, εἷς τις τῶν παρεστώτων, Πηγάσιος μὲν τοὔνομα, πρίγκιψ δὲ τὸ ἐπώνυμον, φιλανθρωπίαν δῆθεν ὑποκρινόμενος· Ὁρῶν, εἶπεν, ὦ ἄνθρωπε, τὸν ἐκ τῆς ἀπειθείας παριστάμενον κίνδυνον, πρὸ τοῦ τὰς σὰς σάρκας εἰς τέλος ἐκδαπανηθῆναι ταῖς μάστιξι, τὰ τῷ καιρῷ πρόσφορα διανοηθείς, θῦσον· ἴσως γὰρ καὶ

(καὶ πάλιν προσεποιεῖτο A: <πάλιν>) (ἡδίστην G: ἥδιστον) (ἄωρον τοῦ ἐφετοῦ G: ἄωρον ὑπομείνῃς καὶ τοῦ ἐφετοῦ) (πείσθητι G: πίσθητι) (παῖδων alle handschriften behalve E: παίδων. Een latere hand heeft in E het paroxytonon veranderd in een properispomenon.) (φρονοῦντων alle handschriften behalve E: φρονούντων) (τὴν διὰ τῶν βασάνων G: τῶν διὰ τῶν βασάνων) (ἀντάξιόν μοι D: ἀντάξιόν μου) (πείραν alle handschriften: πεῖραν) (ἐκ τεσσάρων μὲν κελεύει διαταθῆναι alle handschriften: ἐκ τεσσάρων μεν διαταθῆναι κελεύει) (ἐρυθραινομένης alle handschriften behalve G: ἐρυθαινομένης) (τῶν παρεστώτων G: τῶν παρεστηκότων) (Πηγάσιος μὲν D: <μὲν>) (πρίγκιψ δὲ τὸ ἐπώνυμον A, B, F: <δὲ>) (τὰς σὰς σάρκας E: τὰς σάρκας σου G: τὰς <σὰς> σάρκας)

διὰ τὸ τῶν βασάνων ἀνύποιστον συγγνώσεταί σοι καὶ ὁ Θεός σου τοῦ ἐγχειρήματος. Οὕτως εἰπόντα, δριμὺ πρὸς αὐτὸν ὁ μάρτυς ἐνατενίσας καὶ τοῖς αὐτοῦ ῥήμασι μᾶλλον ὀδυνηθεὶς ἢ ταῖς μάστιξιν· Ἀπόστητε ἀπ' ἐμοῦ πάντες, οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν, περιφανῶς ἐξεβόησεν· ἐγὼ γάρ μου τῷ Θεῷ τέθυκα καὶ εἰσέτι θύσω θυσίαν αἰνέσεως· ὅς καὶ βοηθός ἐστί μοι, καὶ τὰς μάστιγας ὑμῶν ταύτας τρυφὰς μᾶλλον ἢ βασάνους μοι παρασκευάζει λογίζεσθαι.

6. Ὡς δὲ ἑώρα τὸν ἅγιον ὁ δικαστὴς ὑπὸ τῆς βασάνου ταύτης ἥκιστα τῆς καρτερίας ὑποδιδόντα καὶ τὴν παρρησίαν μᾶλλον εὐγλωττοτέραν ποιούμενον, ἐφ' ἑτέραν ἐτρέπετο τιμωρίαν· καὶ τῷ ξύλῳ μετέωρον γενέσθαι παρασκευάσας, ἐκέλευε σιδηροῖς ὄνυξι τὸ σῶμα διασπαράττεσθαι. Εἶτα ἐγγελῶν ὥσπερ ὁ δικαστὴς καὶ τοῦ ἁγίου δηλαδὴ κατειρωνευόμενος· Ἤσθου, Μηνᾶ, τινὸς, ἔφησεν, ἀλγηδόνος; ἢ βούλει σοι καὶ δι' ἑτέρας κολάσεως τὰ πρὸς ἡδονὴν ἡμᾶς ἐπιδαψιλεύσασθαι; Ὁ δὲ μάρτυς καίτοι χαλεπῶς οὕτω ξεόμενος· Τί δὲ μέλλεις; ἔφη· οἴει ὅλως διὰ τῆς μικρᾶς ταύτης βασάνου καταπτοῆσαι με, ἢ τὸν ἐν ἐμοὶ ἀκλόνητον τῆς ὁμολογίας διασεῖσαι πύργον; Τούτων ὁ ἡγεμὼν ἀκούσας, εὐτονώτερον αὐτὸν καὶ ἔτι προσέταττε ξέεσθαι, ἐκέλευέ τε παρὰ τὸν ὄντα βασιλέα μὴ ὁμολογεῖν ἕτερον. Ὁ δὲ μάρτυς· Ἐπεὶ μὴ οἶδας, ἔφη, τίς οὗτος ὃν ὁμολογῶ βασιλεῦς, διὰ τοῦτο καὶ βλάσφημον γλῶτταν κατ' αὐτοῦ κινεῖς, καὶ τοὺς φθαρτοὺς τούτους καὶ γηγενεῖς ὁμοίους αὐτῷ ποιεῖς· ὃς μᾶλλόν ἐστιν ὁ καὶ τούτους εἰς ἀρχὴν καθιστῶν καὶ σαρκὸς πάσης ὑπάρχων καὶ πνοῆς κύριος. Εἶτα ὁ δικαστὴς, οὐχὶ μαθεῖν βουλόμενος, ἀλλὰ τὸν ἀγνοοῦντα υποκρινόμενος· Καὶ τίς οὗτος, ἔλεγεν, ὁ καὶ τοῖς βασιλεῦσι τὸ κράτος διδοὺς καὶ πάντων καθεστηκῶς κύριος; — Ἰησοῦς, εἶπεν, ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱὸς, ὁ ἀεὶ ζῶν, ᾧ ὑποτέτακται τὰ ἐν οὐρανῷ πάντα καὶ τὰ ἐπὶ τῆς

(ἀνύποιστον G: ἀνύπιστον) (τῷ θεῷ τέθυκα E: <τῷ θεῷ>) (θύσω E: θῦσω, door latere hand de properispomenon veranderd in paroxytonon G: <θύσω>) (παρασκευάζει D: παρασκευάζειν) (ὡς δὲ ἑώρα .... τῆς βασάνου C, E, K: < ὡς δὲ ἑώρα .... τῆς βασάνου>) (ὁ δικαστὴς ὑπὸ G: ὁ δικάζων) (τῷ ξύλῳ G: τὸ ξύλον) (κατειρωνευόμενος D: κατηρονευόμενος) (τινὸς, ἔφησεν, ἀλγηδόνος alle handschriften: τινὸς ἀλγηδόνος ἔφησεν) (τί δὲ μέλλεις C, E, G, I, K: τί δαὶ μελλεις H: μέλεις) (οἴει ὅλως alle handschriften: οἴει γὰρ ὅλως) (τὸν ἐν ἐμοὶ ἀκλόνητον A: <ἐν> G: τὸν ἐμὸν ἀκλόνητον) (τούτων ὁ ἡγεμὼν D: τούτων οὖν ὁ ἡγεμὼν) (προσέταττε G: προσέτταττε) (διὰ τοῦτο καὶ βλάσφημον G: <καὶ>) (τοῖς βασιλεῦσι τὸ κράτος alle handschriften: <τὸ>) (καὶ πάντων καθεστηκῶς κύριος alle handschriften: καὶ κύριος ἁπάντων καθεστηκώς)

γῆς. Καὶ ὁ τύραννος· Τοῦτο δέ σε ὅλον ἐλάνθανεν, ὅτιπερ οἱ βασιλεῖς, δι' αὐτὸ τοῦτο ὃ σὺ φῂς τὸ τοῦ Χριστοῦ σου ὄνομα χαλεπαίνοντες, τιμωρεῖσθαι ὑμᾶς προστάσουσιν; Καὶ ὁ μάρτυς· Εἰ χαλεπαίνουσιν οἱ βασιλεῖς, ἔφη, χαλεπαινέτωσαν· οὐδὲν ταῦτα πρὸς τὸν Χριστοῦ δοῦλον ἐμέ· ἐμοὶ γὰρ μᾶλλον καὶ δι' εὐχῆς τοῦτο, τὸ μέχρι τέλους τὴν καλὴν ταύτην ὁμολογίαν διενεγκεῖν, ἵνα καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς στεφάνων ἄξιος γένωμαι. Γέγραπται γάρ· Τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ; Θλίψις, ἢ στενοχωρία, ἢ λιμὸς, ἢ διωγμὸς, ἢ κίνδυνος, ἢ μάχαιρα;

7. Ὡς δὲ ἐπὶ τοσοῦτον κρεμμαμένῳ τῷ μάρτυρι ἡ τοῦ ἐν σταυρῷ δι' ἡμᾶς ὑψωθέντος μνήμη τὸ πεπονηκὸς καὶ κάμνον τοῦ σώματος ἀνερρώννυεν, ὁ ἡγεμὼν στερροτέρως οὕτω τῇ μανίᾳ πληγεὶς, τρυχίνοις ὑφάσμασι κελεύει τὰς ἀποδαρείσας αὐτοῦ σάρκας ἰσχυρῶς ἐπιτρίβεσθαι. Οὗ γινομένου· Τοὺς δερματίκους, ἔλεγεν ὁ μάρτυς, χιτῶνας σήμερον ἀποδύομαι· τὸ τοῦ σωτηρίου δὲ περιβάλλομαι ἔνδυμα. Εἶτα λαμπάδας πυρὸς ὁ δικάζων ταύταις ἐπάγειν διεκελεύετο· ἀλλὰ καὶ αὗται τῇ παραθέσει τοῦ αἰωνίου πυρὸς, ἀσθενὲς ἔχειν τὸ καυστικὸν ἐλογίζοντο. Ἐῴκει γὰρ ὁ μάρτυς δυνάμει Χριστοῦ τῶν ἐπαγομένων πάντων ὑπερορᾶν. Ὅθεν καὶ θαρούντως ἔλεγε τοῖς κολάζουσι· Πέπεισμαι παρὰ τοῦ ἐμοῦ δεσπότου καὶ βασιλέως μὴ φοβεῖσθαι ἀπὸ τῶν ἀποκτενόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν ἀποκτεῖναι μὴ δυναμένων· Φοβεῖσθαι δὲ μᾶλλον ἐκεῖνον τὸν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γεέννῃ.

8. Ὡς δὲ πολλὴν ἑώρα καὶ ἄμαχον τὴν τοῦ μάρτυρος παρρησίαν ὁ δικαστὴς, ἄλλως τε δὲ καὶ κατὰ νοῦν αὐτοῦ στρέφων τὸ πρὸς

(*καὶ ὁ τύραννος* G: *τύραννανος*) (*ὅτιπερ οἱ βασιλεῖς* F: *βασιλεῖς τῆς γῆς*) (*προστάσουσιν* alle handschriften: *κελεύουσιν*) (*καὶ ὁ μάρτυς* A, B, D, G, H, I, K, L: *ὁ δὲ μάρτυς*) (*ἄξιος γένωμαι* D, E, G: *ἄξιος γένομαι*) (*τίς ἡμᾶς χωρίσει* D, G: *χωρήσει*) (*θλίψις, ἢ στενοχωρία, ἢ λιμὸς, ἢ διωγμὸς,* D: <*ἢ στενοχωρία, ἢ λιμὸς, ἢ διωγμὸς*> I: *διωγμῶς*) (*κρεμμαμένῳ* alle handschriften behalve G: *κρεμαμένῳ*) (*ἐν σταυρῷ δι' ἡμᾶς ὑψωθέντος* alle handschriften: <*δι' ἡμᾶς*>) (*ἀνερρώννυεν* G: *ἀνερώννυεν*) (*στερροτέρως* G: *σφοδροτερον*) (*δερματίκους* C, D, E, F, G, H, I, L: *δερματίνους* K: *δερματίους*) (*ἔλεγεν ὁ μάρτυς* D, K: <*ὁ μάρτυς*>; bij D is het er door latere hand bovengeschreven) (*σήμερον ἀποδύομαι* A, B, F: *ἀποδύομαι σήμερον*) (*ὁ δικάζων ταύταις* G: *δικαστὴς*) (*θαρούντως* A, B, C, F, G, H, I, K: *θαρρούντως* D: *θαροῦντος* L: *θαρροῦντος*) (*ἔλεγε τοῖς κολάζουσι* D: *ἔλεγεν*) (*ἀποκτενόντων* F: *ἀποκταινόντων*) (*φοβεῖσθαι δὲ μᾶλλον* G: *φοβεῖσθε*) (*παρρησίαν* alle handschriften: *καρτερίαν* behalve F: *ἀνδρείαν*) (*ὁ δικαστὴς* G: *ὁ δικάζων*) (*ἄλλως τε δὲ καὶ* H, L: *ἄλλως τε* <*δὲ*> *καὶ*)

τὰς ἀποκρίσεις ἐπικαιρότατον, τῶν βασάνων ἀφέμενος πρὸς λόγους ἐχώρει, καί· Λέγε μοι, φησὶν, ὦ θαυμάσιε· πόθεν τὸ τῶν λόγων ἐξεύρηταί σοι κομψὸν, στρατιώτῃ τε ὄντι καὶ οὔπω χθὲς καὶ πρώην γράμμασιν ὁμηλήσαντι, περὶ πολέμους μᾶλλον ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἄσκησιν ἀγώνων ἐσχολακότι; Τοῦ δέ γε μάρτυρος εἰρηκότος Χριστοῦ εἶναι ταυτὶ τὰ ῥήματα, τοῦ εἰπόντος Ὅτἂν ἐπὶ βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνας ἀχθῆτε ἕνεκεν ἐμοῦ, μὴ μεριμνήσητε πῶς ἢ τί λαλήσετε· δοθήσεται γὰρ ὑμῖν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ τί ἀπολογήσεσθαι, ὁ ἡγεμὼν ἀπεκρίνατο· Καὶ ἆρά γε προέγνωστο τῷ Χριστῷ ὑμῶν ὅτι τοιαῦτα μέλλετε πάσχειν; Ὁ δὲ μάρτυς· Ἅτε Θεὸν ἀληθῆ ὄντα, φησὶν, ἀκόλουθον αὐτὸν εἰδέναι καὶ τὰ ἐσόμενα. Αὐτὸς γάρ ἐστιν ἡ τοῦ παντὸς αἰτία καὶ σύστασις, καὶ πάντα πρὸ τῆς εἰς τὸ εἶναι παραγωγῆς ἐπιστάμενος. Ἀπορῶν οὖν εἰς τοῦτο προσηκούσης ὁ δικάζων ἀπολογίας· Τὰς περιττὰς, εἶπε, ταύτας πειθανολογίας καταλιπόντα σε ἓν τῶν δύο τούτων ἐκλέξασθαι βούλομαι· ἢ τὴν μεθ' ἡμῶν συνδιαγωγὴν, καλῶς γε ποιοῦντα· ἢ τὴν ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ σου ὁμολογίαν. Ὡς δὲ μετὰ πολλῆς ἔφη τῆς παρρησίας ὁ μαρτύς· Μετὰ τοῦ Χριστοῦ μου καὶ ἤμην καὶ εἰμὶ καὶ ἔσομαι, μακροθυμεῖν ἐπ' αὐτῷ καὶ ἔτι ὁ ἡγεμὼν ὑπεκρίνετο, καὶ τινα καιρὸν εἰς διάσκεψιν ἐπιδοθῆναι τούτῳ διακελεύεται. Καὶ γὰρ θαυμάζων αὐτὸν τῆς καρτερίας ἅμα καὶ τῆς συνέσεως, ἔσπευδε μεταπείσειν, ἵνα μὴ ζημίαν τοιούτου ἀνδρὸς τὸ ἑλληνικὸν ὑποστῇ.

9. Ἐπεὶ δὲ μετὰ ταῦτα καὶ θαρραλεωτέροις μᾶλλον ὁ μάρτυς τοῖς πρὸς αὐτὸν ἐχρήσατο λόγοις· Θεὸν μὲν διαρρήδην τὸν Χριστὸν ἀνομολογῶν, θεοὺς δὲ οὓς ἐκεῖνος ἔσεβε, δαίμονας βεβήλους ἀποκαλῶν, θυμῷ πάλιν ὁ ἡγεμὼν σφοδρότερον ἐκκαυθεὶς, τριβόλους

(ἀφέμενος A: ἐφέμενος) (στρατιώτῃ τε ὄντι A: <τε>) (ὁμηλήσαντι alle handschriften: ὁμιλήσαντι) (περὶ πολέμους μᾶλλον alle handschriften: περὶ πολέμους δὲ μᾶλλον) (ὡς τὰ πολλὰ D: ὥς τε πολλὰ) (ἐσχολακότι G: ἐσπουλακότι) (τοῦ εἰπόντος D: τοῦ εἰρηκότος G: <τοῦ>) (ὅτἂν B, D, G, L: ὅταν) (ἕνεκεν ἐμοῦ A, B, C, F, G, H, I, K, L: ἕνεκεν ἐμοῦ) (τί λαλήσετε D: τί λαλήσεται) (τί ἀπολογήσεσθαι B, C, E, G, H, K, L: τί ἀπολογήσεσθε D: τί λαλήσητε) (πειθανολογίας A, B, C, D, E, H, I, K, L: πιθανολογίας) (καλῶς γε ποιοῦντα A: καλῶς τε ποιοῦντα) (καταλιπόντα G: καταλιπόντας) (μακροθυμεῖν A: μακροθυμῶν) (ἐπ' αὐτῷ καὶ ἔτι .... θαρραλεωτέροις μᾶλλον K: < ἐπ' αὐτῷ καὶ ἔτι ..... θαρραλεωτέροις μᾶλλον >) (ὁ ἡγεμὼν ὑπεκρίνετο D: ἀπεκρίνατο G: ὑπεκρίνατο) (ἔσπευδε μεταπείσειν D: ἔσπευδεν μεταπείσειν) (ὁ μάρτυς τοῖς πρὸς αὐτὸν ἐχρήσατο λόγοις D: ἐχρήσετο G: <ὁ μάρτυς ..... λόγοις>) (σφοδρότερον F: <σφοδρότερον>) (τριβόλους σιδηρᾶς G, L: σιδηροῦς)

σιδηρᾶς κατὰ γῆς διασπαρῆναι κελεύει· χεῖράς τε καὶ πόδας δεθέντα ἄνωθεν αὐτῶν κατὰ πολλὴν ἕλκεσθαι τὴν ὠμότητα. Ὁ δὲ κατάπερ διὰ λειμῶνός τινος καὶ μαλακῶν ἀνθέων ἑλκόμενος, τοὺς ἐκείνου θεούς τε καὶ δαίμονας ἐλευθέρᾳ γλώττῃ λοιδορούμενος ἦν. Ἐφ' οἷς ὁ δικαστὴς ἀπηνέστερον πάλιν τύπτεσθαι τὸν ἅγιον κατά τε αὐχένος καὶ τῶν σιαγόνων προσέταττεν· Ἵνα μή, ἔφη, οὕτω τῶν θεῶν κατολιγωρῶν καὶ ὕβρεσιν αὐτοὺς ἀναισχύντως βάλλῃς. Ἐπὶ πολλαῖς δὲ ταῖς ὥραις τυπτομένου τοῦ μάρτυρος, τῶν ἐπὶ τῆς τάξεώς τις Ἡλιόδωρος παρεστώς, καὶ οἷα τὰ συντείνοντα τοῖς προκειμένοις ὑποτιθέναι βουλόμενος· Κύριε ἡγεμών, εἶπεν, οὐκ οἶμαί σου διαλανθάνειν τὴν περιφάνειαν ὡς ἡ τῶν λεγομένων τούτων χριστιανῶν ἀπόνοια τὰς βασάνους καὶ ἀνδριάντος οἶδε στερρότερον ὑπομένειν καὶ τὸν θάνατον ὡς ἡδύ τι πόμα λογίζεσθαι. Ἀφεὶς οὖν αὐτὸς τὸ περὶ τοῦτον κάμνειν ἀνήνυτα, τὴν κατ' αὐτοῦ μᾶλλον ἀπόφασιν ταχυτέραν ἐξενεγκεῖν προθυμήθητι. Ἀπειρηκότος οὖν τοῦ ἡγεμόνος καὶ τὴν ἐσχάτην κατ' αὐτοῦ διαμελετῶντος ψῆφον ἐπενεγκεῖν, τινὲς τῶν πάλαι συνήθων καὶ φίλων τῷ μάρτυρι προσελθόντες, περιέψων αὐτόν, περιέβαλλον, περιεπτύσσοντο, ἐλιπάρουν, ἱκέτευον καὶ τὰ συμφέροντα δῆθεν παραινεῖν οἰόμενοι· Μὴ παρόψῃ, ἔλεγον, ὦ Μηνᾶ, καὶ συνήθων φιλίαν καὶ στρατείας ἐμφάνειαν καὶ ἡδέων ἀπόλαυσιν, καὶ τὸ φύσει πᾶσιν ἡμῶν τῆς ζωῆς ἐπιπόθητον· καὶ ἀτιμίαν μὲν ἀντὶ δόξης, ἀντὶ δὲ ζωῆς θάνατον προτιμήσῃ. Ὁ δὲ μάρτυς ὡς ἰὸν ἀσπίδος τὰς αὐτῶν παραινέσεις ὑπεκδραμών. Παύσασθε, ἔφη, θεομάχοι, καὶ ἑαυτοὺς νουθετήσατε μᾶλλον λυσιτελῶς, τοῦ ἀποστῆναι τῆς τοσαύτης μανίας· μικρὸν γὰρ ὅσον καὶ ἡ πρόσκαιρος αὕτη

(δεθέντα G: διαταθέντα) (ἄνωθεν αὐτῶν C, E, G, K: ἄνωθεν αὐτὸν D: <ἄνωθεν αὐτῶν>) (ἕλκεσθαι alle handschriften behalve E: ἕλκεσθαι) (ἑλκόμενος alle handschriften behalve E: ἑλκόμενος) (ἐλευθέρᾳ γλώττῃ A, B, F: ἐλευθερίᾳ) (ἵνα μὴ ἔφη B, D, G, I, K: φησὶν) (βάλλῃς B: βάλῃ C, D, E, I, K: βάλῃς F, G, L: βάλλῃ) (τὸ περὶ τοῦτον κάμνειν A, B, C, E, F, G, I, K: τὸ περὶ τούτων κάμνειν) (τῶν πάλαι συνήθων D: <πάλαι>) (περιέβαλλον G: περιέβαλον) (ἐλιπάρουν G: ἐλιπόρουν) (μὴ παρόψῃ alle handschriften: μὴ παρόψει) (πᾶσιν ἡμῶν alle handschriften: πᾶσιν ἡμῖν) (ἐπιπόθητον G: ἐπιπόθητον φῶς) (καὶ ἀτιμίαν μὲν ἀντὶ δόξης D: <καὶ ..... δόξης>) (ὑπεκδραμῶν alle handschriften: ὑπεκδραμὼν behalve D: ὑπεκλίνων) (καὶ ἑαυτοὺς νουθετήσατε μᾶλλον λυσιτελῶς alle handschriften: καὶ ἑαυτοὺς μᾶλλον λυσιτελῶς νουθετήσατε A: <καὶ>) (τοῦ ἀποστῆναι τῆς τοσαύτης μανίας alle handschriften: τῆς τοσαύτης ἀποστῆναι μανίας)

καὶ ὑμῖν ἐπέραστος ζωὴ παρελεύσεται· μένει δὲ ὑμᾶς αἰωνία καὶ ἀτελεύτητος κόλασις· ἣν σὺν τῷ ὑμετέρῳ ἄρχοντι καὶ τοῖς αὐτοῦ βασιλεῦσιν ἐνδίκως κληρονομήσετε.

10. Ὡς δὲ πρὸς πάντα ὁ δικαστὴς τὰ παρ' αὐτοῦ καὶ λεγόμενα καὶ πραττόμενα οὕτως ἰσχυρῶς ἀπομαχόμενον ἑώρα τὸν μάρτυρα, οὐκέτι πρὸς ἑτέρας πεύσεις, ἀλλ' εἰς τὴν ἀπόφασιν ἕτοιμος γίνεται· βραχέα τε τοῖς ὁμογνώμοσι τὴν ἀσέβειαν διασκεψάμενος, τῆν τοῦ θανάτου ψῆφον ἐξήνεγκε κατ' αὐτοῦ· καὶ τὸν μὲν δήμιον μετὰ γυμνοῦ παρίστη τοῦ ξίφους, τὸν τόπον δὲ ὑπεσήμαινε ἔξω τῆς πόλεως. Ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ τόπος κατήληπτο, καὶ τῷ μάρτυρι τοῦ προτέρου σταδίου τὸ δεύτερον φαιδρότερον διεδείκνυτο, μικρὰ τοῖς γνωρίμοις ἐντυχὼν καὶ εὐχὴ τοὺς λόγους ἐπισφραγίσας, πλήρης τε εὐφροσύνης ἐπιφανείς, ἅτε τὴν ἀποκειμένην ὅσον αὐτῷ μακαριότητα φανταζόμενος· ἵνα καὶ εὐχαριστῶν ἀπέλθῃ πρὸς τὴν οὔπω ὑποδεξομένην αὐτῶ μακαριότητα. Εὐχαριστῶ σοι, ἔλεγε, δέσποτα καὶ Θεὲ· τῷ καταξιώσαντί με κοινωνὸν τοῦ σοῦ τιμίου πάθους ὀφθῆναι, καὶ μὴ δόντι με τοῖς ἀνημέροις θηρίοις βρῶμα γενέσθαι· ἀλλὰ καθαράν με τὴν εἰς σέ πίστιν ἄχρι τέλους διατηρῆσαι παρασκευάσαντι. Ταῦτα εἰπὼν καὶ τὸ γόνυ κλίνας, πρὸς τὴν διὰ τοῦ ξίφους ἐχώρει πληγήν· καὶ μετὰ τὴν πληγὴν δὲ τὸ ἱερὸν σῶμα τὸ πῦρ διεδέχετο· καὶ οὕτω τὸ τοῦ μάρτυρος μὲν φθαρτὸν διελύετο, ἡ ψυχὴ δὲ πρὸς τὴν μακαρίαν λῆξιν ὑπ' ἀγγέλων ἀνεκομίζετο. Ἐντεῦθεν ἐπιμέλεια τοῖς φιλοθέοις πὲρι τὰ μαρτυρικὰ λείψανα γίνεται, ὥστε τοῦ πυρὸς ἀνελέσθαι καὶ τόποις

(μένει δὲ ὑμᾶς A: ὑμῖν) (ἣν σὺν τῷ ὑμετέρῳ ἄρχοντι καὶ τοῖς αὐτοῦ βασιλεῦσιν D: ἣν σὺν τῷ ὑμετέρῳ βασιλεῖ καὶ τοῖς αὐτοῖς ἄρχουσιν) (κληρονομήσετε G: κληρονομήσητε) (πρὸς πάντα L: <πρὸς>) (τὰ παρ' αὐτοῦ καὶ λεγόμενα L: τὰ κατ' αὐτοῦ <καὶ> λεγόμενα) (ἑώρα τόν μάρτυρα K: ἑώρα <τὸν μάρτυρα>) (βραχέα τε A: βραχέα δε) (διασκεψάμενος B, C, D, E, I, K, L: συνδιασκεψάμενος) (παρίστη A, D, K: παρίστησι) (δήμιον μετὰ H: δήμιον κατ' αὐτοῦ μετὰ) (ὑπεσήμαινε B, B, D, E, F, G, H, K, L: ὑπεσήμαινεν L: ὑπαισήμαινεν) (καὶ ὁ τόπος C: καὶ <ὁ>τόπος) (κατήληπτο alle handschriften: κατείληπτο) (τὸ δεύτερον φαιδρότερον E: <φαιδρότερον> G: τὸ δεύτερον λαμπρότερον) (διεδείκνυτο D: κατεφαίνετο) (εὐχὴ alle handschriften behalve G.: εὐχῇ) (ἀποκειμένην ὅσον alle handschriften: <ὅσον>) (πρὸς τὴν οὔπω ὑποδεξομένην αὐτῶ μακαριότητα alle handschriften: πρὸς τὴν ὅσον οὔπω ὑποδεξομένην αὐτὸν φαιδρότητα behalve D en G die inplaats van ὑποδεξομένην schrijven ὑποδεξαμένην) (ταῦτα εἰπὼν E: <ταῦτα εἰπὼν>) (διὰ τοῦ ξίφους A, G: <τοῦ>)

ἐπισήμοις ἐγκαταθεῖναι· ἅπερ δὴ καὶ ἀναλεξάμενοι καὶ σινδόσιν ἐνθέμενοι καθαραῖς, μύροις τε καὶ θυμιάμασιν ὑπαλείψαντες, καὶ πᾶν ὅ τι νενομισμένον ἦν ἐπὶ τούτοις ἀφοσιώσαντες, ὀλίγῳ ὕστερον πρὸς τὴν αὐτοῦ πατρίδα ἀνεκομίσαντο· καθὼς αὐτοῖς πρὸ τῆς τελειώσεως ὁ μάρτυς ἐπέσκηψε τοῦ Χριστοῦ. *Ἔδει γὰρ τὴν καὶ γεννήσασάν τε καὶ θρεψαμένην ἐκείνην καὶ τῷ μαρτυρίῳ τελειωθέντα τοῦτον ἀπολαβεῖν· καὶ μὴ τὴν μὲν ἐν τάξει μητρὸς εἶναι, ἑτέραν δὲ παρὰ ταύτην τῆς τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων χάριτος ἀπολαύειν.* Καὶ *τοῦτο γὰρ οἰκονομικῶς παρὰ τῆς τοῦ* Χριστοῦ *γέγονε προμηθείας· ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ, κράτος, μεγαλωσύνη τε καὶ μεγαλοπρέπεια, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.* Ἀμήν.

(*ἐγκαταθεῖναι* G: *ἐγκαταθῆναι*) (*καὶ σινδόσιν ἐνθέμενοι καθαραῖς* G: < *καὶ σινδόσιν ἐνθέμενοι* > *καθαραῖς χερσὶ*) (*ὑπαλείψαντες* G: *ὑπαλήψαντες*) (*ἔδει γὰς τὴν καὶ γεννήσασάν* A, B, F, K, L: < *καὶ* >) (*ἑτέραν δὲ παρὰ ταύτην τῆς* D: *τὴν δὲ παρὰ ταύτης ἑτέραν τῆς*) (*ᾧ πρέπει ..... τῶν αἰώνων.* Ἀμήν D: < *ᾧ πρέπει .... τῶν αἰώνων* Ἀμήν. >) (*νῦν καὶ ἀεὶ καὶ* A, B, C, F, I, L: < *καὶ ἀεὶ* >)

BIJLAGE II.

De Levensbeschrijving van Menas volgens den Haagschen codex L 29 (Weesp 14), fol. 292^r—293^v.

De handschriften van denzelfden tekst, die met den codex L 29 zijn vergeleken en wier afwijkende lezingen onder den grondtekst worden aangegeven, zijn:

Tekst van Mombritius, *Sanctuarium*, Tom. II, p. CLVI—CLVII = A.

codex Vaticanus Latinus 1192, fol. 56^v—58^r = B. (te Rome).
„ „ „ 5771, „ 357^r—358^v = C. „
„ „ „ 6074, „ 219^r—221^v = D. „
„ „ „ 6076, „ 86^v—88^v = E. „
„ Palatinus „ 846, „ 135^r—136^v = F. „
„ „ „ 850, „ 61^r—62^v = G. „
„ Vallicellanus „ Tom. I, „ 322^v—324^v = H. „
„ S. Petri in Vaticano Latinus A 5, fol. 103^v—107^v = S. P. (te Rome).
„ Vallicellanus Latinus Tom. 19, fol. 150^v— 153^v = Val. 19. (te Rome).
„ Lateranus „ A 81, f. 178^v—180^r = Lat. (te Rome).
„ Springirsbacense, Lat. theol. fol. 267, fol. 172^r—174^r = Spring. (te Berlijn).
„ Strozianus Latinus IV, f. 65^v—66^v = Stroz. (te Florence).
„ Berol. Latinus Phill. 1874, fol. 182^v—184^v = Phill. (te Berlijn).
„ London. Latinus Harl. 2802, fol. 129^r—130^r = Harl. (te Londen).

Van de codices S. P., Val. 19, Lat., Spring., Stroz. en Phill. zijn alleen de voornaamste varianten aangegeven.

Passio sancti Mennae martyris quod celebratur 3^0 idus Novembris.

[fol. 292r] Anno secundo imperii sui Diocletianus augustus ad observanda per provincias universas sua praecepta destinavit; quibus talia dicebat: Quoniam per deorum beneficia in bello et de victis tropheum sumpsimus, universos duximus

(Passio sancti E: nativitas Lat.: natale) (Lat. inc.: eterni conditoris preconia extolluntur cum victricia sanctorum certamina per cuncta mundi climata enarrantur, fidelium mentes eo magis in redemptoris sui amore roborantur quo amplius iniquorum rabies experiunter. Inter innumeras namque martyrum victorias, eximii Menne gloriosus palmae triumphus non parvo agone micat sicut subsequens sermo declarat). (anno secundo Lat.: anno igitur secundo E: anno nono) (imperii sui A: regni sui H: imperii <sui> Lat.: temporis sui) (Diocletianus augustus B: Diocletiano augusto G en Stroz.: Diocletianus et Maximianus augusti) (ad observanda per provincias universas A: <ad observanda> per etc. B: <ad> observanda per provinciam universa D, S.P., Val. 19, Stroz., Phill., Harl.: <ad> observanda per etc. E: <ad> observandas <per> provincias etc. G: <ad> observanda per provincias <universas> H: <ad> observandas per provincias universa Lat., Spring.: <ad> observanda per provincias universa) (sua praecepta destinavit A: <sua> praecepta etc. G en Stroz.: <sua> praecepta destinaverunt) (quibus talia dicebat A, D, H, Lat., Harl.: e quibus talia docebat B, Val. 19: et quibus talia docebat C, E: e quibus etc. G en Stroz.: quibus talia edocebant Spring.: ex quibus talia docebat) (quoniam per deorum beneficia B, C, D, E, F, G, H, S.P., Val. 19, Lat., Stroz., Phill.: <per> Spring.: quoniam <per> deorum beneficio Harl.: quoniam <per> deorum beneficiis) (in bello et devictis tropheum sumpsimus A, F: ex devictis D, H, Harl.: ex devictis hostibus G en Stroz.: in bello dimicantes accepimus ut eorum auxilio ex devictis trophea hostibus sumeremus huius notorei quo cuncti salvi efficiamini) (universos duximus admonendos C, G: diximus)

admonendos ut omnes homines utriusque sexus vel religionis, cuncti fascibus sublimati vel clerici ecclesiarum renunciantes religionibus propriis deorum id est Apollinis, Dyanae et Minervae sacrificiis accingantur. Quod si quisquam omnia nostra imperia vel tanta numina crediderit adminuenda non colenda sacrilegii reus iudicii nostri poena plectetur. Et dum praecepta per civitates et omnia loca mandasset et pervenissent in civitatem Cotiam, longe ex metropoli Frigiae ubi militabat

(ut omnes homines utriusque sexus vel religionis B: ut omnes <homines> Lat.: censemus ut omnes etc.) (cuncti fascibus sublimati D en H: cunctis fascibus sublimatis). (quod si quisquam A: quispiam) (omnia nostra imperia A: <omnia> B, C, D, F, H, S.P., Lat., Spring., Harl.: omnium nostra imperia E en Val. 19: hominum nostrum imperium, G, Phill. en Stroz.: hominum nostra imperia) (vel tanta numina C, F, Lat., Spring.: nomina) (crediderit adminuenda non colenda A en Spring.: crediderit admovenda <non colenda> B: abnuenda <non colenda> C, E, H, S.P., Val. 19: admunienda <non colenda> D, G, Stroz., Harl.: comtempnenda <non colenda> F: crediderit non colentia Lat.: non credident talia ammonendo sancire <non colenda>) (sacrilegii reus B: sacrilegia E: sacrilegii reus erit et G en Stroz.: ut sacrilegii reus Val. 19: sacrilegii reus est et) (plectetur C: flectetur F: plectemur G en Stroz.: plectatur) (et dum etc.... acclamatum est Lat.: Huius modi quoque praecepta per civitates et omnia loca percurrentes in civitate Cottia pervenerunt quae non longe est metropoli Frigie in qua vir dei Mennas militans, divino amore celeberrime flagrans eternae redemptionis gratiam est consecutus. Denique cum eodem tempore quidam Pirrus iniquissimus praesidatum ageret taliter in eadem civitate ex imperiali censura tunc acclamatum est:) (mandasset G en Stroz.: mandassent) (et pervenissent A: pervenissetque nuntius B, Spring.: pervenisset D: venissent) (in civitatem Cotiam, longe ex metropoli Frigiae A en Harl.: in civitatem cotiam quae non longe est a metropoli Frigiae B: in civitatem Cotia quae longe est metropolis Frigiae C: in civitatem Cotiam quae longe est metropoli Frigiae D: in civitatem Cotia quae non longe est metropoli Frigiae E en Val. 19: in civitate Consia quae longe est a metropoli Frigiae G en Stroz.: in civitatem Cotyalon quae est metropolis Frigiae H, S.P. en Phill.: in civitate Cotia quae longe est metropoli Frigiae Spring.: in civitatem Cotiam, longe a metropoli Frigiae)

beatus Mennas, obtulit se praesidi Pirro. Quare acclamatum est: omnes qui domi resident vel qui in quocumque loco sunt, praeceptis obedientes ad deorum sacrificia Appollinis, Dyanae et Minervae celebranda conveniant. Dumque plerique concurrerent videns beatus vir dei Mennas superstitionem erroris convalescere, homo qui pro Christi vinctus tenebatur amore eiusdem quippe miles futurus, deseruit ordinem militiae quem inter commilitones agebat beatus Mennas: sicut stella flagrantibus radiis circumpositarum sibimet stellarum lumen obtundit. Unde abiens heremi se habitaculo collocavit. Quodum positus in dei doctrina in hymnis et vigiliis perduraret. Post aliquot tempus vocatus est ad gratiam domini nostri Jesu

(ubi militabat beatus Mennas G: habitabat Harl.: ibi militabat) (obtulit se praesidi Pirro D en Harl.: qui sponte optulit se praesidi Pirro Stroz.: <obtulit se>) (quare acclamatum est G en Stroz.: tunc praeconaria voce acclamatum est A: tunc acclamatum est) (omnes qui domi resident A: in domo D: domo) (vel qui in quocumque loco sunt A, D, Harl.: vel <qui> in etc. G en Stroz.: vel <qui> in quocumque loco sunt constituti) (praeceptis obedientes Lat.: praeceptis obedientes imperialibus Harl.: praeceptis obedientes imperatorum) (Apollinis B: id est Apollinis) (videns beatus vir dei Mennas B: vir dei videlicet Mennas G, Lat. en Harl.: <vir dei>) (superstitionem erroris G en Stroz.: superstitionis errorem) (homo qui pro Christi vinctus tenebatur A: detinebatur G, Stroz. en Lat.: qui <pro> Christi vinctus Harl.: <homo etc... futurus>) (amore eiusdem A: eidem) (quem inter commilitones agebat beatus Mennas C, D, H, S.P.: quo inter commilitones E: in quo Spring.: quam Phill.: qui inter commilitones ita fulgebat G en Stroz.: agebat <beatus Mennas> inter quos ita mentis puritate fulgebat ut cunctos eleganti gratia superaret Harl.: <beatus Mennas>) (sicut stella flagrantibus radiis B en H: fraglantibus G en Stroz.: sicut stella matutina G: <radiis> Lat.: sicut stella splendentibus radiis Harl.: <sicut etc... obtundit>) (circumpositarum sibimet stellarum B: sibimet <stellarum> Phill.: quae circumpositarum) (obtundit E: obtinet Spring.: obtulit) (unde abiens heremi A: <unde> abiens itaque heremi B: unde <abiens> heremi E: inde S.P.: unde habiens Lat.: ita abiens G en Stroz.: in heremi Harl.: et abiens) (habitaculo C: habitaculum) (quodum positus A: ubi dum positus B: qui dum C: quod dum E: quodum ibidem positus G en Stroz.: in quo ductus) (post aliquot tempus C en S.P.: post aliquot autem tempus)

Christi. Cumque fuisset dies festus quo celebraretur natalis imperatoris in civitate qua dictaverat, descendens ex heremo ad eandem urbem intrepidus properavit, et videns multitudinem ad theatrum, repletus spiritu sancto dixit: Ecce tempus glorificandi nomen tuum domine; et ingressus theatrum, sedente iudice, psallebat domino dicens: domine deus meus respice in me, ne derelinquas me; quoniam inventus sum non quaerentibus me; palam apparui propter nomen tuum in medio inimicorum tuorum. Haec eo vociferante factum est silentium; surgentesque omnes intuebantur eum, admirantes fiduciam eius. Erat autem vestitus ipse sicut heremita. Tunc praeses dixit: Quis est hic? Cui respondit beatus Mennas et ait: cur requiris quis sim? Ego sum servus domini mei Jesu Christi, factoris coeli et terrae, qui etiam constituit omnia quae in eis sunt. Audiens haec [folio 292v] praeses interrogavit eum dicens: Hic natus es an ex aliis regionibus ad-

(celebraretur natalis imperatoris B: celebraret natalem suum imperator D: celebraret E en Phill.: natale G en Stroz.: imperatorum) (in civitate qua dictaverat A, C, D, E, F, H, S.P., Phill.: quam ditaverat G: qua militaverat Harl.: <qua dictaverat>) (descendens ex heremo Spring.: de heremo) (intrepidus properavit S.P.: et intrepidus Spring.: <intrepidus> ire cepit) (et videns multitudinem ad theatrum repletus A: <et> videns porro multitudinem ad theatrum euntem Harl: videns multitudinem ad theatrum euntem G: multitudinem collectam ante theatrum Spring.: multitudinem stantem ad theatrum) (domine deus meus A: domine deus <meus> B, D, S.P., Stroz., Phill.: dominus deus meus) (quoniam inventus sum non quaerentibus me E, G, Harl.: a non quaerentibus me) (in medio inimicorum C: <in medio>) (Haec eo vociferante G: haec eo dicente Harl.: hoc eo vociferante) (factum est silentium S.P., silentium magnum) (intuebantur eum B, C, E, F, G, H, S.P., Spring., Phill., Stroz., Harl.: in eum) (vestitus ipse A: <ipse>) (cui respondit beatus Mennas et ait G: <cui> C, D, Spring., Harl.: cui respondens beatus Mennas <et> ait) (cur requiris G, Stroz., Spring.: cur quaeris) (quis sim S.P.: quis sim ego) (ego sum servus S.P.: scias enim quia servus sum) (factoris coeli et terrae A en Spring.: qui factor est caeli et terrae H, F en S.P.: factorem G en Stroz.: domini coeli et terrae) (qui etiam constituit G en Stroz.: <etiam>) (audiens haec B: audiens hoc)

venisti? Respondit quidam de officio et dixit Pirro praesidi: didicimus hunc quinque annis militare sub Termino tribuno in numero qui dicitur dyaco. Praeses dixit: dic mihi, miles es sicut officium asserit? Tunc beatus Mennas respondit dicens: militavi quidem regno huic temporali sed videns impiorum praecepta discessi de militia hac; et milito nunc regi eterno domino meo Jesu Christo. Praeses dixit: Quam ob rem discessisti de militia tua? Sanctus Mennas dixit: propter Christi amorem heremum petii; ut persisterem in servitio dei mei et non communicarem religioni vestrae quae sine deo est. Tunc praeses ergastulum eum subire praecepit quia ausus est iniuriam ei facere. Et instante festivitate non licebat eum docere. Sequenti autem die publice residente cognicione, iussit sibi praeses beatum Mennam de carcere praesentari. Cumque

(respondit quidam de officio: G en Stroz.: responderunt quidam Harl.: ex officio) (et dixit Pirro B: dicens Pirro G en Stroz.: dicentes Pirro) (didicimus hunc quinque annis militare G en Stroz.: scimus A, B, G, Stroz., Harl.: militasse) (sub Termino tribuno B: sub Terminio <tribuno> D en Phill.: sub Terminio tribuno E: sub Paternio tribuno G en Stroz.: sub Termiano tribuno Harl.: sub Termino <tribuno>) (in numero qui dicitur dyaco B: sub numero D en S.P.: qui dicitur Turdiaco G en Stroz.: qui dicitur Tordiacus H: qui dicitur dyacono Harl.: qui dicitur dioco) (praeses dixit A: Tunc praeses dixit) (sicut officium asserit B: officius) (Tunc beatus Mennas respondit dicens A: ad quem beatus Mennas <respondit diceus> G: <tunc>) (militavi quidem A, C, D, E, F, H, S.P., Spring., Harl.: equidem) (impiorum praecepta A: imperatorum praecepta) (de militia hac S.P., en Phill.: <hac>) (domino meo G: <meo>) (quam ob rem discessisti B: existi E: quam ob rem ut quid discessisti) (Sanctus Mennas dixit A: et Mennas dixit B, C, D, E, F, H, Spring., Phill., Harl.: beatus Mennas dixit G: beatus Mennas respondit) (ergastulum B, D, E, G, H, S.P., Spring., Phill.: ergastulo) (eum subire H: eum sevire Phill.: eum includi) (quia ausus est D en H: quoniam G: quia non est ausus) (iniuriam ei facere Phill.: <ei>) (et instante festivitate A en Harl.: et in tanta festivitate H: festivitatem) (eum docere A, B, F, S.P., Spring., Phill.: eum audiri C, D, E, G. H, Harl.: eum audire) (publice residente cognicione A en Harl.: residente concione E: <publice residente> plurimis referentibus cognitionem G: residens cognitione) (iussit sibi praeses beatum Mennam G: <praeses beatum Mennam>)

fuisset adductus adiutor commentariensium dixit ad beatum Mennam: Ecce nunc examinandus assistis. Praeses autem dixit adiutori: Require ab eo cur reliquerit militiam suam aut unde fuerit aut unde sit reversus. Respondit beatus Mennas, dicens: ego egyptius sum; etiam pridem dixi quapropter dilectionem domini mei Jesu Christi reliqui militiam istam quae solvitur. Nam regnum domini mei manet incorruptum in secula; et volui cum feris heremum habitare quam in medio vestri perire. Ferae enim deum cognoverunt et honoraverunt; vos autem demonia honoratis; creatorem enim vestrum impie abnegatis. Discessi itaque ne vestro interessem errori: quia scriptum est: ne perdas cum impiis deus animam meam et cum viris sanguinum vitam meam. Dicit ei praeses: sacrifica diis ut evadas omnia quae tibi praeparata sunt tormenta; pro eo quod contempnis principum iussa; etiam deseruisti militiam tuam confitendo te esse Christianum. Itaque consule tibi et sacrifica diis; et recipe militiam tuam et honores alios consequeris.

(adiutor commentariensium A: auditor B: commentariense E en S.P.: commentariensis) (Mennam G: Mennam qui carcere fuerat mancipatus) (dixit adiutori A, B: auditori H: ad adiutorem) (aut unde fuerit H: <aut unde fuerit>) (aut unde sit reversus A, C: vel unde B: vel ubi sit reversurus D, E, F, H, S.P., Phill.: vel unde sit reversurus Harl: <aut unde sit>) (Respondit beatus Mennas dicens A: et dixit B: respondit autem beatus Mennas et dixit C: respondens G: <dicens> Spring.: <beatus>) (qua propter D, E, Harl.: quia propter) (dilectionem Harl: amorem) (solvitur E: dissolvitur) (domini mei A: domini mei Jesu Christi F: domini <mei>) (manet incorruptum in secula A: incorruptum est H: <in secula>) (et volui A, G, Spring., Harl.: malui B en Phill.: magis volui) (heremum G: in heremo Phill.: heremi) (quam in medio vestri perire A, B, C, D, F, G, Spring., Harl.: in medio vestrum E: potius quam in medio vestrum) (ferae enim deum D: autem deum E: dominum) (honoratis B: adoratis) (discessi itaque D: ita <que>) (ne perdas cum impiis deus animam meam A, C, D, E, H, S.P., Spring., Phill., Harl.: <deus>) (et cum viris sanguinum C en S.P.: viri) (dicit ei Praeses G: dixit) (pro eo quod A: <pro>) (contempnis B: contempnas) (etiam deseruisti A, B, C, D, E, F, G, H: et deseruisti) (confitendo C en H: confitendum) (Spring: <itaque etc.... consequeris>) (et recipe militiam A, B, C, D, E, F, G, H, Harl.: recipies) (honores alios B: honorem alium)

Beatus Mennas dixit: Ego oro dominum meum Jesum Christum regem omnium saeculorum, ut ipsi placeam et ab eo honorem accipiam; quatinus sanctam eius civitatem ingrediar. Vestros autem honores vobiscum perituros omitto. Tunc praeses videns constantiam eius dixit ministris: tendite eum in stipite et cedite nervis taurinis, dicentes ei: quoniam militanti praecepta imperatoris renuere non licet. Beatus Mennas dixit: magnum mihi est pro domino meo Jesu Christo quoniam aderit mihi pro nomine eius pati; vobis autem gehenna parabitur; ministris vero dyaboli grandi eum virtute cedentibus, repleta est in circuitu eius sanguine terra.

Adstans Pigasius princeps dixit sancto martyri: homo sacrifica diis antequam carnes tuae defluant tormentis quae tibi parantur. Beatus Mennas dixit: non me terrent minae

(Beatus Mennas A: ad quem beatus) (beatus Mennas dixit G: respondit) (dominum meum Jesum Christum B: <Jesum Christum>) (placeam et ab eo honorem accipiam Harl.: <et ab eo honorem accipiam> Phill.: recipiam) (omitto A, B, D, E, H, Spring., Phill.: amitto C: ammitto) (tunc praeses videns G: <praeses> Pirrus H: vidit) (in stipite B, E, F: stipitem) (cedite nervis taurinis: dicentes ei G: et nervis taurinis cedentes dicite ei Phill.: <taurinis>) (quoniam militanti praecepta imperatoris rennuere non licet G: quoniam militasti etc..... rennuere noli A: renuere) (Beatus Mennas dixit A: Huic beatus Mennas G: respondit) (magnum mihi est A: magnum inquit mihi est hoc D: magnum mihi certamen est G: magnum mihi est pati) (quoniam aderit Phill.: et quoniam expedit) (pro nomine eius pati A, D, Harl.: pro nomine eius patienti G: pro suo nomine patienti) (vobis autem gehenna parabitur A: vobis enim H: gehenne G: vobis autem in gehenna adiutor quis erit) (ministris vero dyaboli grandi eum virtute cedentibus A: <ministris etc cedentibus> B: ministri etc.. ceden..... [corrupt] C en H: ministri etc..... cedentibus D: ministri autem etc..... cedentes G: illis autem <dyaboli> grandi virtute eum cedentibus) (repleta est A: et repleta est B, C, D, H: <est>) (adstans Pigasius princeps A: astans Pegasius C: Pigrasius G: astans autem Pigasius Phill.: adstans Pigasus) (sacrifica diis G: <diis>) (defluant tormentis C: defluant a tormentis) (parantur Phill.: praeparantur) (Harl.: <Beatus Mennas dixit: non me terrent etc...... et tu ab hoc homine non recedis. Sanctus Mennas dixit>) (Beatus Mennas dixit: non me terrent minae

tuae quas dicis. Habeo enim auxiliatorem meum dominum meum Jesum Christum; sicut scriptum est: dominus mihi adiutor est; non timebo quid faciat mihi homo. Invitator tenebrarum sacrilegii persuasor quia praesidi tuo non acquievi ampliora tormenta promittis. Denique ut dixi deum habeo adiutorium diebus ac noctibus in cuius nomine confido et tormenta quae subiungis mihi in refrigerium convertuntur quae vos cruciabunt cum principibus vestris in die iudicii; quoniam coegisti servum dei desistere a deo et sacrificare ydolis veștris. Praeses dixit ministris: nec adhuc potuimus vincere duriciam illius. At vero beatus martyr Christi Mennas appensus in ligno dixit: per poenas quae apud me parvae sunt arbitraris me praeses a proposito meo révocari; aut nescis quia milites imperatoris mei mihi astantes custodiunt

tuae quas dicis A: cui beatus Mennas E, F: quae dicis G: beatus Mennas respondit: non metuo <minae tuae> quae dicis) (auxiliatorem meum dominum meum A, D, E: dominum <meum> C: auxiliatorem <meum> F: <dominum meum>) (non timebo H: et non timebo) (invitator A: immitator) (sacrilegii G: et sacrilegii) (praesidi tuo non acquievi G: praesuli tuo non acquiesco) (ampliora tormenta G: ampliora mihi tormenta D: maiora tormenta) (denique ut dixi B: denique <ut> dixi Phill.: <denique ut dixi>) (deum habeo adiutorium A: dominum habeo adiutorem B, C, D, E, F: adiutorem G: <deum>) (in cuius nomine confido B, E, H: confidens Phill.: <confido> G: confidenti) (et tormenta A, B, C, D, E, G, H, Phill.: <et>) (quae subiungis mihi G: quae subicitis mihi) (in refrigerium H: <in>) (convertuntur D, G, Phill,: convertentur) (in die iudicii C, F, H: in diem iudicii) (quoniam coegisti servum dei A, B, C, D, E, F, H. Spring., Phill.: coegistis servum eius G: cogitis servum dei) (desistere B: recedere Phill.: discedere) (a deo A, D, E, F, H: a deo meo B en Phill.: a deo suo) (nec adhuc potuimus vincere duriciam illius E: <adhuc> G: nec <adhuc> dum duriciam illius vicimus) (at vero beatus martyr Christi Mennas G: <at vero beatus> martyr autem dei <Christi Mennas>) (in ligno dixit A: dicebat) (me praeses a proposito meo revocari A: me revocare B, C, E, H, Spring.: revocare G: <praeses> a proposito <meo> revocare) (aut nescis A: an nescis G: <aut>) (quia milites imperatoris mei mihi astantes Phill.: quia milito imperatori

me et confortant, quousque coronam accipiam a domino meo Jesu Christo. Praeses dixit ministris: trucidate eum dicentes illi: cum hos imperatores habeas, cur fateris te alterum imperatorem habere? Beatus Mennas dixit: miser es et deiectus qui nescis dominum caeli et terrae et blasphemas eum qui hominem fecit et dedit illi gratiam credendi in filio suo domino meo Jesu Christo. Praeses dixit: Quis est iste magnus rex quem dicis quia ipse omnia fecerit et dominatur omni mundo? Beatus Mennas dixit: dominus meus Jesus Christus filius dei vivi ipse est auctor omnium et creator; ipsi celestia et terrestria subiecta sunt. Praeses [fol. 293r] dixit ad eum: nescis quia imperatores nostri indignantur de homine isto qui dicitur Christus? Ideo confidentes in eo ipsos praeceperunt subire tormenta et tu ab hoc homine non recedis? Sanctus Mennas dixit: imperatores vestri irascuntur propter nomen domini mei; sed ego oro illum ut mihi propitius sit; et eripiat

meo) (domino meo B: nostro) (Beatus Mennas dixit A: ad quem beatus Mennas <dixit>) G: Beatus Mennas respondit) (miser es et deiectus A: miser es, ait et directus E: misere <es> et deiecte) (qui hominem fecit A: homines G: <qui> Homines deus fecit) (dedit illi gratiam A en G: illis H: ei) (credendi in filio suo domino meo Jesu Christo A en Phill.: in filium suum dominum meum Jesum Christum) (Praeses dixit A: cui Praeses) (quia ipse omnia fecerit et dominatur omni mundo B, C: dominabitur G: qui dominetur omni mundo et qui ipse omnes fecerit) (Beatus Mennas dixit A: respondit <beatus> Mennas G: beatus Mennas respondit) (dominus meus A, B, C, D, E, F, H, Phill.: noster G: <dominus meus>) (auctor omnium et creator G: omnium creaturarum) (Praeses dixit ad eum: nescio quia imperatores G: <ad eum> quia principes) (de homine isto qui dicitur Christus G: de isto nomine <qui dicitur> Jesu Christi) (ideo confidentes in eo A, C, D, E, H: ideoque confitentes <in> eum B en Phill.: confidentes in eum F: ideoque confidentes in eo G: ideo quoniam confitentes eum) (ipsos praeceperunt B: <ipsos>) (subire tormenta A: subici tormentis B, C, D, H, Phill.: tormentis) (ab hoc homine G: nomine H: <hoc>) (Sanctus Mennas dixit A: ait Mennas B, C, D, E, F, H, Phill.: beatus Mennas dixit G: beatus Mennas respondit) (irascuntur Harl.: irascantur) (nomen domini mei G: domini mei Jesu Christi) (sed ego oro illum A: <ego> G: <ego> veneror D: rogo) (ut mihi propitius sit G: propitiet H: <mihi propitius sit et>)

a consilio malignantium animam meam. Praeses dixit: et scit Christus vester quia haec passuri eratis? Beatus Mennas dixit: scit quia omnia ipse constituit et solus ipse archana praevidet et futura cognoscit: qui dedit nobis in mandatis eius, docens ut unusquisque animam suam pro nomine eius ponat dicens: Qui odit animam suam propter me, in vitam eternam inveniet eam. Praeses dixit ad eum: sacrifica diis immortalibus, ne te faciam incendi. Beatus Mennas dixit: ab initio dixi, quia regi coelorum milito. Et tu quidem corpus meum in potestate habes; sed deus omnium et dominus dominorum et rex regum ipse dominabitur animae meae; qui corpus quod tu corrumpis mihi ipsum integrum restituet in illa vita eterna. Praeses dixit ad eum: permittam te biduo vel triduo ut tecum

(a consilio A, B, C, D, E, F, G, H, Phill., Harl.: a concilio) (malignantium animam meam E: malignantium qui quaerant animam meam) (praeses dixit A: ad quem praeses <dixit>) (et scit Christus vester quia A: vester quod B en Harl.: et sciebat G: <et> scit) (passuri eratis G: passuri estis) (Beatus Mennas dixit G: respondit) (scit quia Harl.: sciebat B: nescio quia) (quia omnia G: <omnia>) (futura cognoscit F: cognoscat) (nobis in mandatis eius A, C, Harl.: <eius> B, Phill.: mandatis suis G, H: nobis <in> mandatis suis) (docens ut A: <docens>) (unusquisque animam A, B, E, F, G: unusquisque nostrum) (animam suam pro nomine D: animam suam in hoc mundo) (dicens: qui odit animam etc. inveniet eam G: dicens: qui plus diligit animam suam quam me perdet eam; qui autem posuerit animam propter me in vitam eternam inveniet eam F: in vitam eternam custodiat eam) (praeses dixit ad eum A: ad haec praeses <dixit ad eum> G: <ad eum>) (ne te faciam incendi G: ne te incendam) (Beatus Mennas dixit A: cui beatus Mennas <dixit> G: respondit) (Harl.: <ab initio dixi ete .... ab hac insania. Beatus Mennas dixit>) (in potestate B, H: in potestatem) (sed deus omnium et dominus dominorum et rex regum G: deus autem dominorum omnium dominus qui est rex regum) (qui corpus quod tu corrumpis G: <qui> corpus autem quod tu nunc corrumpis) (mihi ipsum integrum restituet in illa vita eterna A: ille mihi etc... in <illa> vita eterna B en G: ille mihi <ipsum> integrum restituet in <illa> vitam eternam E: ille mihi <ipsum> integrum restituet) (praeses dixit ad eum A: et praeses <dixit> ad eum)

cogites et discedas ab hac insania. Beatus Mennas dixit: Iam cogitavi antequam huc venirem ad te; et voluntas mea haec est ut regem meum aeternum non derelinquam. Scito ergo: quia apud me iam triduo quod dixisti tractatum est; et alium sermonem a me non audis nisi hunc: Christianus sum; et ydolis tuis non sacrifico. Tunc praeses iratus iussit fieri spinas ferreas; et praecepit ligari sanctum martyrem Mennam, et sic super easdem trahi. Cumque hoc factum fuisset, beatus Mennas dixit praesidi: etiam si maiora horum tormenta exquisieris quae in me exercere videris impiissime, ego deum meum verum non negabo; sed neque sacrifico ydolis tuis. Tunc praeses iussit eum contra humeros eius caedi diutissime, dicens ei: consule tibe propter tormenta quae praeparata sunt tibi. Beatus Mennas dixit: scriptum est: Quis nos separabit a caritate Christi? tribulatio an angustia an persecutio an fames an nuditas an periculum an gladius? Scies ergo quia me credente in deum meum vivum et in filium eius

(beatus Mennas dixit A: tum ille <beatus Mennas dixit> G: respondit) (iam cogitavi A: iam inquit cogitavi) (ut regem meum aeternum G: ut eternum deum meum) (scito ergo G: scias ergo) (triduo Harl.: triduum) (non audis B en G: non audies) (non sacrifico C, G: sacrificabo) (Tunc Praeses iratus A: <tunc> iratus itaque praeses) (et praecepit ligari G: <praecepit>) (sanctum martyrem Mennam A, E, G: <Mennam>) (super easdem trahi E: super eas <dem> detrahi F: eosdem) (beatus Mennas dixit praesidi G: <praesidi>) (maiora horum tormenta A: <horum> C, D, E, Harl.: horum tormentorum G, Phill.: istis tormentis) (quae in me exercere videris A: exerceri B: ut in me exerceas Harl.: exercere volueris) (impiissime G: canis impiissime) (ego deum meum verum non negabo G: <ego deum meum verum> dominum non negabo) (neque sacrifico A, B, C, E, F, G, H, Phill.: sacrificabo) (contra humeros eius cedi diutissime A: humeris C en Phill.: <eius> B: <contra> humeris eius G: contra humeros <eius> cedi diutissime spinis ferreis) (dicens ei G: <ei>) (consule tibi B, C, E, F, H: consulere) (Beatus Mennas dixit G: respondit) (scies ergo A, C, D, F, G, H, Harl.: scias) (me credente in deum meum vivum et in filium eius unigenitum dominum Jesum Christum A: dominum nostrum B: me credentem C en H: me credentem in deum meum vivum et verum G: me credentem <in deum etc.... Jesum Christum>)

unigenitum dominum Jesum Christum nulla tormenta me possunt dividere ab amore creatoris mei. Tunc impiissimus praeses Pirrus iussit deferri cilicia et cum ipsis fricari plagas quas diversa tormenta afflixerant. Beatus autem martyr Christi Mennas dicebat: non sentio tormenta quae mihi infers; quia dominus meus Jesus Christus adiuvat credentem in se. Praeses dixit ad eum: ergo non sentis tormenta quae pateris? Beatus Mennas dixit: In veritate dico, quia non sentio tormenta domino meo me iuvante. Etenim omnibus timentibus eum adest et corroborat quousque coronentur, praestans eis refrigerium inter tormenta; et refovet corpora et animas eorum. Tunc iussit praeses afferri lampades ardentes et supponi corpori eius dicens: vel sic forsitan duri-

(nulla tormenta A: non iam tormenta F: <tormenta>) (me possunt dividere ab amore creatoris mei G: <me possunt> divident ab amore domini et creatoris mei Jesu Christi H: a creatore meo) (Tunc impiissimus Praeses Pirrus G: <impiissimus praeses>) (fricari Harl.: defricari) (afflixerant Phill.: susceperat Harl.: inflixerant G: infixerant) (Beatus autem martyr Christi Mennas G: <Christi Mennas> Phill.: <autem martyr Christi>) (tormenta quae mihi infers G: <mihi> facis) (quia dominus meus Jesus Christus G: <meus Jesus>) (credentem in se A, B, C, D, E, F, H, Harl.: in eum) (Praeses dixit ad eum A: tum Praeses <dixit ad eum> G: <ad eum>) (ergo non sentis A: tu non sentis) (Beatus Mennas dixit A: ad quem <beatus> Mennas <dixit> G: respondit B, D, E, F: beatus autem Mennas) (in veritate dico G: vere dico) (non sentio tormenta domino meo me iuvante A, C, D, E, F, H, Phill.: quia non sentio penitus tormenta tua domino meo <me> adiuvante B: domino meo <me> adiuvante G: <quia> non sentio penitus <tormenta tua> deo <meo> me adiuvante Harl.: non sentio penitus tormenta) (etenim omnibus timentibus eum adest A, B, C, D, E, F, Phill., Harl.: adest Christus G: <etenim> quibus enim se invocantibus adest Christus) (coronentur C, D, E, F: coronetur) (praestans eis refrigerium G: faciens apud eos refrigerium) (refovet corpora et animas eorum A: <eorum>) (C: refrigerium in tormenta et refovet qui est invictus in secula seculorum amen; einde van het handschrift) (lampades ardentes D: lampadas G: lampadas accensas) (supponi corpori eius E: in corpore) (vel sic forsitan duriciam eius sedabimus A, B, D, E, F: sedamus G: vel sic <forsitan> duricia eius sedabitur H: duriciam eius foedamus Harl.: flectemus)

ciam eius sedabimus. Allato autem igne et supposito ei per duas fere horas nullum verbum ad praesidem dixit: sed tummodo clamabat ad dominum dicens: Christe deus adiuva me! Dicit ad eum praeses: non sentis ignem? Beatus Mennas dixit: Dominus meus me confortat; pro cuius nomine haec patior et ideo tormenta tua non metuo; sicut scriptum est: nolite timere eos qui occidunt corpus, aminam autem non possunt occidere; sed potius eum timete qui corpus et animam potest mittere in gehennam. Dicit ei praeses: homo militaris, unde nosti scripturas deificas? Sanctus Mennas dixit: Dominus meus Jesus Christus docuit nos dicens: cum ducti fueritis ad reges et praesides nolite cogitare quomodo aut quid loquimini. Dabitur enim vobis in illa hora quid dicatis. Non enim vos estis qui loquimini; sed spiritus patris vestri qui loquitur in vobis.

Tunc impiissimus praeses iussit ministris dicens: cedite vultum eius. Beatus autem martyr contempnens omnia perdurabat. Tunc Helyodorus curialis ait: domine praeses

(allato autem igne et supposito ei H: igne <et> supposito G: et apposito sibi) (nullum verbum ad praesidem dixit E: praesidi) (tummodo A: tamen B, D, E, F, G, H, Phill., Harl.: tantum) (dicit ad eum praeses G: dicit ei praeses) (beatus Mennas dixit A: <beatus Mennas dixit> et ille G: respondit) (non metuo A, Phill., Harl.: timeo) (sicut scriptum Phill.: quia) (non possunt occidere G: interficere) (mittere in gehennam D: perdere G: damnare H: perdere in gehenna) (dicit ei praeses B: praeses dixit) (homo militaris G: cum sis homo militaris) (sanctus Mennas dixit A: et <sanctus> Mennas <dixit> B, D, E, F, H, Phill.: beatus G: beatus Mennas respondit) (dominus meus G: dominus noster) (ad reges B, D: ante reges) (quid loquimini B, E, F, G, H: loquamini) (quid dicates B: quid loquami ..... corrupt) (Phill.: <non enim vos estis etc.... qui loquitur in vobis>) (tunc impiissimus praeses G: <impiissimus>) (cedite vultum H: vultus) (A: <beatus autem.... perdurabat>) (beatus autem martyr contempnens B: contemptose D: contemptus E, Phill.: <contempnens> F: contentus G: ipse autem <martyr>) (omnia perdurabat B: fortiter <omnia> perdurabat E: imperterritus omnia perdurabat Phill.: patienter omnia tollerabat) (Tunc Helyodorus curialis A, B, E, F, G, H, Harl., Stroz.: curiosus)

audi consilium meum. Quoniam genus Christianorum praeceptis principum obedire contempnit et libenter magis habet mori quam vivere: da illi sententiam et amplius noli laborare; sed puniri eum iube ut militum tuorum numerum deserentem. Iterum autem praeses dixit ad beatum martyrem Mennam: Iam sacrifica diis immortalibus et dirigam te cum honore ad numerum tuum (desere doorgeschrapt) et scribam de te bona tribuno tuo. Beatus autem Mennas respondit ei [fol. 293v] dicens: honor vester periturus est: ego autem studeo ut honorem et miliciam in celis accipiam sicut scriptum est: nostra autem milicia in celis est. Ista vobis corruptibilis non est accepta apud deum. Fides autem et confessio domini nostri Jesu Christi lux est sancta et vita eterna. Permanentes in se dominus constituit heredes in regno suo celesti in saecula. Tunc videns iudex impiissimus praeses Pirrus constantiam eius statuit dare sententiam ei; ubi ita exorsus est: Mennam Christianum militem qui invictissimorum imperatorum nostrorum praeceptis obedire et immortalibus diis

(obedire B: semper obedire) (magis habet mori B: desiderant mori) (da illi B: unde da) (sed puniri eum iube B: punire G: sed puni eum <iube>) (ut militum tuorum numerum deserentem A: ut militem tuum numerum <deserentem> B: <ut militum .... deserentem> D, F, Harl.: ut militem tuum numerum deserentem) (iterum autem G: <autem>) (ad beatum martyrem Mennam E: <Mennam> G: <martyrem>) (iam sacrifica diis immortalibus G: <diis immortalibus>) (et dirigam A: ut dirigam B: reducam) (cum honore F en H: honorem) (scribam de te bona A: <bona> D, E, F, G, H, Harl.: bene) (beatus autem Menna G: <autem>) (miliciam in celis B: celestem) (nostra autem milicia in celis est E, G: nostra autem conversatio) (ista vobis corruptibilis A, B, D, E, F, G, H: ista autem <vobis> corruptibilis) (confessio domini nostri G: <domini nostri>) (permanentes A, D, E, F, G, H: et permanentes. Van hieraf is Phill. onleesbaar.) (in regno suo celesti in saecula B: in regno <suo> celeste H: celeste in gloria <in secula>) (iudex impiissimus praeses Pirrus A, B, E, F, H, Harl.: <iudex> G: <iudex impiissimus>) (dare sententiam ei A: ferre in eum sententiam G: dare in eum sententiam) (ubi ita A en G: atque ita). (militem qui A, D, E: quoniam H: militum quem) (obedire H: oboedisse) (contempsit H: contempsisse)

sacrificare contempsit, ad exemplum servandae disciplinae ceteris iubemus capitalem subire sententiam. Tunc sanctus Mennas gratias agebat domino Jesu Christo, quod advenisset ei tempus ut coronam martyrii acciperet. Eunte autem eo cum gaudio et exultatione, omnis plebs post eius vestigia sequebatur admirans fortitudinem animi eius. Ipse autem fovente se gratia domini vultu fulgebat et laetus animo praesumens de domino ambulabat quasi ad epulas invitatus et in spiritu sancto canebat dicens: magna est gloria tua domine in sanctis tuis; quos ad te venire dignaris. Pro omnibus autem qui sequebantur eum orabat; et commendabat eos domino dicens: adesto domine his servis tuis et ne deseras eos usque in finem; et glorificent nomen tuum in saecula saeculorum amen. Accelerabat quippe gressum iam prope victoriam coronandus; et extendens manus suas ad celum dixit: gratias tibi ago Jesu Christe, quia consolata est me virtus tua et non permisisti perire animam meam; sed donasti

(disciplinae ceteris B: disciplinae ut ceteris G: disciplinae quo ceteri corrigantur decapitari iubemus) (iubemus Harl.: iubeo) (tunc sanctus Mennas G: beatus) (gratias agebat A, G: egit B, D, E, F, H: agens) (quod advenisset ei B: <ei>) (tempus ut E: <tempus>) (eunte autem eo B, D, F: eunti G: <eo>) (post eius vestigia sequebatur admirans A, B, D: sequebantur admirantes E: eum sequebantur admirantes G: admirantes) (ipse autem fovente se A, D, E, F, G, H: refovente <se> B: ipse autem referebat gratias domino Harl.: ipse autem refectus <se>) (laetus animo praesumens A: <praesumens> Harl.: laeto animo <praesumens>) (de domino A, B, D, E, F, G: <de domino>) (ambulabat quasi ad epulas invitatus A, B, E, F, H, Harl.: quasi pergens ad epulas D: quasi pergens adepulans G: quasi pergens ad nuptias) (in sanctis tuis A, B, D, E, F, G, H: servis) (quos ad te venire dignaris A: revocare dignaris B, E, F, G, Harl.: vocare D: vocare dignatus es) (pro omnibus autem G: et pro omnibus <autem>) (qui sequebantur eum G: <eum>) (et commendabat eos domino dicens A: <et commendabat eos domino> B: commendabat eum [in margine eos] D: commendabat <eos>) (his servis tuis A, B: <his>) (et glorificent F en Harl.: ut glorificent) (amen A, D, E, F, G, H, Harl.: <amen>) (iam prope victoriam coronandus Harl.: <victoriam> D: victoria) (quia consolata est me virtus tua D: <me> E: quia quia H: consolata est in me)

mihi gratiam nominis tui. Confirma nunc domine quod operatus es in me ut confundantur adversantes in sua audacia; et respiciens ad populum dixit: fratres audite me; honorate dominum et timete eum ex toto corde vestro; quia memor est dominus timentibus se antequam exeant de hoc saeculo; et postea quam exierint occurrunt eis angeli domini, et deducunt eos ad civitatem sanctam Jerusalem in qua regnent in perpetuum. Cumque haec verba complesset dixit turbis: cum decollatus fuero tollentes corpus meum camelo inponite et dimittite eum ita ut nullus praecedat et tunc videbitis gratiam domini nostri Jesu Christi; quoniam ipse deducet eum ad locum ubi dignatus fuerit requiescere servum suum et in loco in quo decubuerit corpus meum tradite sepulturae. Cumque loquendi finem fecisset flectens genua paravit cervicem; et decollatus est in sempiternam fidem. Et accepit

(confirma B: confirmasti) (ut confundantur adversantes in sua audacia A, D, G, Harl.: ut confundatur adversantis <in sua> audacia B, E, F, H: ut confundantur adversantes <in sua> audacia) (fratres audite me A: <fratres audite me> G: audite haec) (ex toto corde vestro G: in toto corde vestro) (timentibus se A en Harl.: timentium) (antequam exeant de hoc seculo H: exeat Harl.: de isto seculo) (occurrunt eis angeli A: angelis D: occurrent E: occurrunt ei) (et deducunt eos A: illos B, D: deducent H: adducunt <eos>) (ad civitatem sanctam Jerusalem A: ad civitatem illius sanctae Jerusalem B, D, E, F, G: ad civitatem illius sanctam Jerusalem) (in qua regnent G, H: regnant) (cum decollatus fuero tollentes corpus meum B: fuero colligite corpus meum et H en Harl.: tollite corpus meum et) (camelo imponite A, D, F, H: in camelo) (et dimittite eum E: <et dimittite eum>) (ita ut nullus praecedat D: praecedat illum E: antecedat) (videbitis gratiam A: gloriam) (ipse deducet eum F: deducit H: ducit Harl.: ducet) (requiescere servum suum A: <requiescere servum suum> B: <servum suum>) (et in loco in quo decubuerit corpus meum tradite sepulturae A: <in loco in> quo debuerit corpus meum tradi sepulturae B: <et> in loco autem ubi debuerit D, G, Harl.: <et> in loco autem E: <et> in loco autem in quo camelus abierit corpus meum) (loquendi finem B: loquenti) (et decollatus est in sempiternam fidem A, B, H, Harl.: in sempiterna fide G: et decollatus <est in> sempiterna fidei) (et accepit G: <et>)

coronam inter agmina angelorum ac martyrum et sic introivit in conspectu domini nostri Jesu Christi sub die tertio ydus novembris. Cum ergo defunctus fuisset et divina virtus triumphum fidei eius meruisset, involventes Christiani corpus eius vestibus preciosis imposuerunt camelos et dimiserunt eum sicut ipse praeceperat. Camelus autem ambulabat per montem praecedente angelo domini; et in loco quo deus voluit decubuit. Qui autem sequebantur eum, tollentes corpus eius ibidem posuerunt. Postea vero dignam meritis eius basilicam condiderunt; in qua multas virtutes operatur dominus ad laudem nominis sui usque in praesentem diem; cui est honor et gloria in saecula saeculorum amen.

(inter agmina angelorum D: <agmina> G: exultatus gratia inter agmina) (sub die tertio ydus novembris A: <sub die> tertio ydus novembres) (cum ergo defunctus fuisset et divina virtus A en Harl.: virtute G: cum ergo functus <fuisset et> divina virtute) (fidei eius A, G, Harl.: <eius>) (camelos A, B, D, E, F, G, H, Harl.: camelo) (dimiserunt eum G: <eum>) (camelus autem ambulabat per montem A: montes F: noctem G: ambulans <per montem>) (et in loco in quo deus voluit decubuit A, E: <in> quo B: in loco quem deus voluit G: <in> quo deus voluit declinavit Harl.: in quo deus voluit occubuit) (ibidem posuerunt G: <ibidem> in eodem loco) (operatur F: operatus) (cui est honor et gloria in saecula saeculorum amen A, B, E, F, H, Harl.: gloria cum deo patre in unitate spiritus sancti per immortalia saecula saeculorum amen.

BIJLAGE III.

De levensbeschrijving van Menas volgens den Berlijnschen codex Theol. Lat. qu. 39, fol. 356v.

Presta, quaesumus, omnipotens deus ut qui beate Menne martiris tui natalicia colimus eius intercessione in tui nominis amore roboremur per te. Cum beatus Mennas miles ex nobile progenie egypti ad preceptum dyocletiani in civitate cychia metropoli frigie multos ad sacrificia ydolorum concurrere videret,' ordinem militiae secularis deseruit et heremum intravit ubi ieuniis et vigiliis vacabat. Cum vero dies natalis imperatoris celebraretur in civitate Astoreth, sanctus Mennas vestitus ut heremita ad urbem praedictam properavit et ingressus theatrum sedente Pirro iudice psallebat dicens: deus meus ne derelinquas me quia iam palam appareo propter nomen tuum. Tum autem eo loquente dixit Pirrus: quis es tu sanctus Mennas? Respondit: ego sum servus Christi Jesu. Quidam de ministris praesidis dixerunt: hunc noscimus quinque annis militasse et praeses dixit: Menne, quare dereliquisti hanc miliciam? Mennas respondit: propter amorem domini mei Jesu Christi. Tunc praeses iussit ut diis sacrificaret. Cum autem Mennas huiusmodi rennuet tunc praeses iussit eum nervis thaurinis cedi dicens: sacrifica diis ut tormenta evadas; quod cum nollet iussit spinas ferreas fieri et ligatum martirem desuper trahi. Mennas dixit: non sentio tormenta tua quia deus meus adiuvat me. Tunc iussit ei praeses ignem supponi quod vir dei omnino patienter tulit; quod videns praeses iussit eum decollari. Tunc vir dei gratias agens deo et gaudens ibat quasi ad epulas. Cum autem venit ubi decollandus erat extendit manus suas

in celum dicens: gratias ago tibi, domine quia consolatus es me et oratione facta pro populo qui eum sequebatur dixit: fratres audite me et deum celi timete qui potestatem habet vobis dare vitam eternam. Et his dictis decollatus est. Christiani corpus camelo imposito qui perambulabat montem praecedente angelo et in loco ubi dominus voluit sepelierunt.

BIJLAGE IV.

De levensbeschrijving van Menas volgens den codex Borghesianus in Vaticano Latinus 297, fol. 212v—214r.

Incipit passio sancti Mennae martyris.

[fol. 212v]. Anno secundo Dioclesiani et Maximiniani imperatorum post decessum Numeriani cesaris qui ante eum imperium tenebat: quod actum est illis temporibus persecutionis atroci tempestate exorta nullum permittunt de tantis virtutibus agonem Mennae martyris reticere. Igitur cum suorum decretorum imperatores Dioclesianus et Maximinianus cum omni festinatione praecepta per totum orbem terrarum praeconii inicio urgerent adimpleri quibus Christianorum animae ad delubra deorum cerimoniis thurificandis adducent imolare atque per universas civitates veloci festinatione templa deorum erigerent; apud metropolim frigie salutarie proprio tempore erat Argiricus fortissimus dux, sub principe Firmano numeri qui dicitur rutiliaci; inter quos militiam agebat Christi miles beatissimus Mennas, qui tamquam inter multitudinem luporum dei cultor immobilis splendebat; et sic inter obscurissimas quasdam stellarum ac tetrae caliginis cecitates; ita praeclarus habebatur. Erat enim ex nobili genere ortus paternarum diviciarum solida locupletatione amenus; omnique liberalium pericia litterarum imbutus; divinae quoque legis auctoritate insistens ac sic eum tota militum turba paterno venerabatur affectu. Nullo igitur metu inimici crassanstis perterritus fido incessu, palatium ingrediens ipse beatissimus Mennas ex egiptiorum provincia ortus imperatoribus quoque ita fuerat carus ut militorum animas quas videbat pro Christi nomine

diversis suppliciis tormentari, suis visibus eriperet et sanctis eloquiis comfortaret ac spiritualibus monitis suadebat martirii passionem percurrere, quorum animas avidis faucibus diabolus conabatur auferre. At subito fremitus strepit undique tota sacrilegorum principum tirannica potestas. Excitatur dira seditio adversus Christianorum culturam et multi timore perterriti, per aspera se et occulta conferebant loca. Quae res cum instantius ab his quorum fuerat curae commissum urgeretur, sanctus Mennas conspiciens tantam tirannicae potestatis feritatem iterum nocua pectora necis crudelitate exerceri, iam enim voce sancti spiritus fuerat mundatus; evángelii quoque fretus eloquio commonentis: si omnem mundum lucrifaciam animae autem meae detrimentum adquiram, quid mihi prodest; et iterum: qui vult nostris effici disciplinis, distractis diviciarum opibus distribuat pauperibus victum et portans crucem suam, properet Christi esse sequipeda. Haec omnia intra cordis palatia revolvens animo sanctus Mennas atrocem regis militiam declinavit, non passionis timore perterritus, sed hoc agebat ut se tandem aliquando in occultis abditisque conferret locis quo posset martirio consecratus, gloriose passionis diadema promereri. Contigit quippe imperatorum festa celebrari et inimicorum natalicia; omnesque civitates sacra ex praecepto percurrunt iussa. Cucurrit undique diversi sexus et aetatis [fol. 213[r]] turba. Sanctus vero Mennas fervens acri animo, repletus spiritu sancto, una cum populi multitudine teatrum ingressus est; aspiciens autem impiissimos imperatores pro tribunalia sedentes et agonem certaminis christianorum diversis suppliciis impendi, aperiens os suum in medio theatri et palam clamitans dixit: ecce apparui non querentibus me; inventus sum inter eos qui me non interrogabant. Hoc audito imperatores silentio facto de viri sancti Mennae requirunt presentia; quod sic constanti animo talia auderet dicere. Aspicientesque in eum imperatores heremitae cuiusdam effigiem ignotam in eo cernentes, usutasque genas pallii et operimento circum amictum, iusserunt eum tradi Puro duci. Tunc sedens pro tribunali dux huiuscemodi alloquitur eum verbis: cuiusnam numine fultis sis; edicito. Sanctus ac beatissimus Mennas aperiens os suum, dixit: ego servus sum domini mei Jesu Christi;

cui Purus dux dixit: Dic itaque nobis: ex peregrinis regionibus huc advenisti an nostrae civitatis exortus natalibus qui de medio theatri nescio quae profana exorsus, invictissimorum nataliciorum munus praepedires festa celebrantes. Intuentes itaque eum qui erant ex officio, domine, inquit dux: hunc hominem certum habemus stantem ante annos ferme quinque numero ructiliaco sub Firmiano tribuno una nobiscum commilitonem fuisse. Dixit autem ei Purus dux: militaris es tu, ut hoc de te afferatur? Mennas sanctus dixit: miles quidem fui sub clamide terreni imperii agens, sed aspiciens imperatorum decreta fuisse proposita quod Christianorum animae ad profana demoniorum ducerentur immolanda, pro nomine domini nostri Jesu Christi in abdito me contuli loco. Purus dux dixit: Paganus fuisti an Christianus? Beatissimus Mennas dixit: Christianus fui et sum. Hoc dicto dux eum in carcerem includi praecepit dicens: Quoadusque imperatorum natalicia celebrentur hunc mihi reservate. Peracta igitur festivitate assidente eo pro tribunali, iussit eum suis aspectibus praesentari. Cui per adiutorem officii dixit: hesterna die, infauste, temerarie ausus es theatrum introire ac vanissimis nescio quibus eloquiis profanare imperatorum festa; maxime cum de te afferatur nostrae fuisse miliciae. Dic ergo cuius rei causa militiam relinquens aliae te redideris servituti. Mennas sanctus dixit: ego quidem sum ex egiptiorum provincia nobili genere natus; sed mundi istius labem respuens temporalem regi celesti me credidi committendum. Purus dux dixit: dic mihi, ubi nam te tanto tempore aluisti. Mennas sanctus dixit: fidus in domini virtute magis volui una cum feris habitare quam vobiscum carnificibus adesse. Scriptum est enim: ne perdas cum impiis animam meam et cum viris sanguinum vitam meam. Purus dux dixit: sacrifica diis ut omnia tibi quae per ignorantiam gessisti ignoscantur et ad honorem pristinum reformeris. Mennas sanctus dixit: ego huius seculi honore non delector: sed Christi domini dissipulus effici cupio. Ne ergo terreas me de tuis tormentis quae mihi inferre contendis. Purus dux dixit: extendite eum ad verbera et nervis bubulinis manus eius coartate quo cedendo eius tenera membra dirumpantur. Milites vero quae praecepta sunt dicto cicius adim-

plebant. Cumque a militibus virgis membratim sauciatum fuisset corpus beatissimi Mennae martiris ut etiam sanguis passim effunderetur, et plateae locus repleretur tunc eidem sancto Mennae quidam Pegasius nomine princeps militiae dixit: Fili consenti diis priusquam flagellis corpus tuum exterminetur. Beatus Mennas dixit: sint tecum ista consilia in perditionem. Os enim tuum amaritudine et dolo plenum est. Iudice sedente, te tacere oportet. Ego vero in nomine domini mei Jesu Christi pro quo has sustineo penas, non solum flagellis cedi verum etiam diversa supplicia pati paratus sum. Purus dux dixit: adversus duriciam cordis eius excogitare debemus ut ei diversa tormentorum genera praeparentur, quemadmodum unus intereat. Confestim erecto eculeo elevatoque ibidem sancto Menna et a ministris exungulato atque lampadibus igneis eius lateribus applicatis Purus dux increpans dixit: sentis Menna in tantis tormentis positus? Sanctus Mennas dixit: non poteris in isto modico supplicio meam feriare constantiam; ignoras quippe infelix quod milites regni celestis adsunt mihi, medicinali unguento me confortantes. Purus dux dixit: lampades ardentes eius lateribus applicate et eum increpate dicentes: talia supplicia patiantur qui suum regem contempnunt, et in alio confidunt. Mennas sanctus dixit: Erras corde cecatus ut dominum celi blasphemes et dicas terreno homini esse coequalem. Quem blasphemas hominem ad suam fecit imaginem et regibus tribuit potestatem. Purus dux dixit [fol. 214r]: qualis est deus quem tu dicis regibus honorem dare? Mennas sanctus dixit: dominus noster Jesus Christus a patre descendit ad redimendum omnem mundum et omnes qui in nomine eius confidunt. Purus dux dixit: nescis quod piissimi imperatores de hoc nomine valde irascuntur? Mennas sanctus dixit: Et si irascuntur quid ad nos? In domino confidens non timebo quid faciat mihi homo. Hoc tunc scito: quod non valebit inimicus Christi fratrem feriare. Purus dux dixit: milites ex cilicio plagas eius fricate, quae a tormentis maduerunt. Sancto autem Menna nequaquam sentiente tormenta Purus dux dixit: Menna sic putas quod carnes a corpore tuo aliae effectae sint ut tantis tormentis cruciatus nichil te sentire dicas. Mennas sanctus dixit: vere dico, quod non

sentio. Purus dux dixit: afferte carbones igneos et super eius plagas imponite, ut vel sic possimus eius insaniam feriare. Et cum impositi fuissent carbones corpori eius nichil respondebat quod ignis ex dei precepto extinctus erat. Purus dux dixit: quae sunt haec quod sic magicis artibus studes, ut et carbones ignis extingueres? Mennas sanctus dixit: Jesus Christus magister meus ipse est, qui membra mea confortat. Scriptum est enim: si per ignem transieris ignis te non conburet. Purus dux dixit: unde te dicis istam scire scripturam? Beatissimus Mennas dixit: Praeceptor meus dominus meus Jesus Christus; ipse nos hanc doctrinam docuit, dicens: cum ante reges et presides steteritis, nolite cogitare quomodo aut quid loquamini. Non enim vos estis qui loquimini sed spiritus patris vestri qui loquitur in vobis. Purus dux dixit: nunquid sciebat Christus quod haec passuri essetis pro nomine eius? Mennas sanctus dixit: qui hominem ad imaginem et similitudinem suam finxit latere eum quippiam potuit. Purus dux dixit: ista vana confabulatio et misera non te seducat. Accede ad deorum culturam et sacrifica quo possis a perpetuis penis evadere. Beatissimus Mennas dixit: Perpetua pena vobis est reservata, sicut et patri vestro diabolo. Nam ego ita in domino confido qui me sanctorum suorum numero potuit sociare. Purus dux dixit ministris: tribulos et sudes ferreos celerius afferte, et super pavimentum spergite et sic eum ligatis manibus et pedibus extensum trahite quoad usque omnes artus eius membratim discipentur. Sanctus vero Mennas extensis manibus ad dominum orabat dicens: exurge domine in adiutorium mihi; dic animae meae salus tua ego sum. Et ait Puro duci: ubi sunt nunc tuae quibus mihi penas praeparabis? Ecce corpus meum in domino confortatum permanet illesum. Purus dux dixit militibus: auferte eum et ex plumbatis contumacis collum tundite ut non audeat venerabiles deos appellare demonia. Et cum a ministris contunderetur Purus dux dixit: ex ipso metallo eius quoque maxillas tundite ut videamus si ei deus eius poterit esse propicius. Tunc unus ex amicis eius nomine Heliodorus dixit duci: domine dux, haec omnia Christiani ad laudem sibi putant provenire. Suavior est enim eis mors magis quam vita. Sed hoc quaeso ut ex officio

recitari praecipias capitalem eum subire sententiam. Tunc fervens dux et ut leo fremens immitata facie adversus sanctum Mennam iniit consilium quemadmodum eum interimeret et sententiam ei ex tabella recitari praecepit: Mennam ex milite omnium Christianorum auctorem, nolentem adquiescere praeceptis imperatorum neque volentem sacrificare diis secundum nostram ditionem gladio animadverti placet et corpus eius igne comburi ad exemplum eorum qui invictissimorum imperatorum praecepta contempnunt. Et continuo sanctus Mennas ducebatur ad locum supplicii et omnis pene civitas currebat expectare martyrium agonis eius. Ipse vero hylari vultu pergebat ad locum fixisque genibus orabat dicens: gratias tibi domine Jesu Christe qui me usque ad consummationem non deseruisti; sed dedisti mihi virtutem contra tirannicam potestatem ad feriandum diabolum. Et nunc domine suscipe spiritum meum. Et cum hoc diceret ab spiculatore caput eius ablatum et igni deditum est et furtim a Christianis corpus eius e medio ignis ereptum est mundisque linteaminibus involutum et aromatibus conditum, in camelo secundum decretum impiissimorum imperatorum superpositum est. Dominus autem Jesus Christus sancto suo martyri Mennae ducatum praebebat usque ad locum destinatum ubi eum cum veneratione posuerunt in loco deserto; in quo cimiterium construxerunt in memoria aeterna celebrantes natalem eius quarto yduum Novembrium die. Passus erat in scitia metropoli frigie salutarie, dantibus omnibus populis gloriam deo patri et filio et spiritu sancto; cui est honor, dignitas, claritas et potestas in secula seculorum Amen. Explicit passio Sancti Mennae Martyris.

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

De Menas-cultus is gechristianiseerde Egyptische godenvereering.

II.

De voorstelling van Menas tusschen twee kameelen is jong en dankt haar ontstaan òf aan de legende van de monsters in de zee, die koppen hebben als van kameelen (blz. 68 van dit proefschrift) òf aan de legende van den kameel die de reliquieën van den heilige moet wegdragen en door zijn weigering de plaats van begraven aangeeft (blz. 67).

III.

De inhoud der Menas-ampullen was niet olie doch geneeskrachtig water.

IV.

De Koptische kunst is als een zelfstandige kunstuiting te beschouwen en draagt een eigen karakter.

V.

De afleiding van de naam „Kopten" moet niet gezocht worden in de verbastering van Αἰγύπτιος doch in de naam van de Boven-Egyptische stad Koptos.

VI.

In Psalm LXXXVIII : 5 is de beste vertaling van כְּגֶבֶר אֵין־אֱיָל niet: „als een man zonder God” (E. G. Briggs, *The Book of Psalms*, vol. II, p. 242 in *The International Critical Commentary*) of: „als een man zonder levenskracht” (L. V.) doch: „als een man zonder hulp”.

VII.

Sedert men door de vondst van papyri weet van het bestaan van een Joodsche gemeente op het eiland Elephantine in Egypte, in de zesde eeuw v. Chr., heeft de onderstelling van de L. V. dat Jezaia XIX : 18—25 in de vierde of derde eeuw v. Chr. geschreven zou zijn, haar recht van bestaan verloren.

VIII.

In Psalm XVIII : 43 moet אֲדִקֵּם in plaats van אֲרִיקֵם gelezen worden.

IX.

In de vereering van de hemelkoningin (Jerem. VII : 18, XLIV : 17, 28) heeft men niet zoozeer den invloed van Babylonischen als wel van Egyptischen godendienst te zien.

X.

De tweede brief aan de Thessalonicensen behoort tot de echte brieven van Paulus.

XI.

Met den *κατέχων* in II Thess. II : 7 wordt een aartsengel, waarschijnlijk Michaël bedoeld.

XII.

Bij Paulus is de doop een sacrament.

XIII.

De ethische waarde van de mysteriën-godsdiensten is gering.

XIV.

De strijd tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten in de 17e eeuw „was de kamp tusschen den oorspronkelijken geest der Hervormers en Hervormden hier te lande, en den lateren, die vooral van buiten ingedrongen was, waarin de Roomsche zuurdeesem veel sterker doorwerkte". (Prof. Dr. H. Y. GROENEWEGEN, *De Remonstrantie*, Leiden, 1910, blz. 43).

XV.

„Either free will is a fact or moral judgment a delusion". (J. MARTINEAU, Types of ethical Theory, Oxford, 1901, vol. II, p. 41).

XVI.

Een bezwaar tegen Martineau's idio-psychologische ethiek is, dat hij te veel introspectief en te weinig empirisch te werk gaat, zijn voorbeelden construeert en ze niet aan het leven ontleent.

XVII.

De bepaling dat predikanten en aanstaande predikanten vrijgesteld zijn van den algemeenen dienstplicht is onbillijk en onverstandig en dient daarom te worden afgeschaft.

XVIII.

De verschillende Kerkgenootschappen mogen niemand toelaten tot de bekleeding van het predikambt voordat het doctoraal-examen in de theologie door den candidaat met goed gevolg is afgelegd.

VI.

In Psalm LXXXVIII : 5 is de beste vertaling van כְּגֶבֶר אֵין־אֱיָל niet: „als een man zonder God" (E. G. Briggs, *The Book of Psalms*, vol. II, p. 242 in *The International Critical Commentary*) of: „als een man zonder levenskracht" (L. V.) doch: „als een man zonder hulp".

VII.

Sedert men door de vondst van papyri weet van het bestaan van een Joodsche gemeente op het eiland Elephantine in Egypte, in de zesde eeuw v. Chr., heeft de onderstelling van de L. V. dat Jezaia XIX : 18—25 in de vierde of derde eeuw v. Chr. geschreven zou zijn, haar recht van bestaan verloren.

VIII.

In Psalm XVIII : 43 moet אֲדַקֵּם in plaats van אֲרִיקֵם gelezen worden.

IX.

In de vereering van de hemelkoningin (Jerem. VII : 18, XLIV : 17, 28) heeft men niet zoozeer den invloed van Babylonischen als wel van Egyptischen godendienst te zien.

X.

De tweede brief aan de Thessalonicensen behoort tot de echte brieven van Paulus.

XI.

Met den *κατέχων* in II Thess. II : 7 wordt een aartsengel, waarschijnlijk Michaël bedoeld.

XII.

Bij Paulus is de doop een sacrament.

XIII.

De ethische waarde van de mysteriën-godsdiensten is gering.

XIV.

De strijd tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten in de 17e eeuw „was de kamp tusschen den oorspronkelijken geest der Hervormers en Hervormden hier te lande, en den lateren, die vooral van buiten ingedrongen was, waarin de Roomsche zuurdeesem veel sterker doorwerkte". (Prof. Dr. H. Y. GROENEWEGEN, *De Remonstrantie*, Leiden, 1910, blz. 43).

XV.

„Either free will is a fact or moral judgment a delusion". (J. MARTINEAU, Types of ethical Theory, Oxford, 1901, vol. II, p. 41).

XVI.

Een bezwaar tegen Martineau's idio-psychologische ethiek is, dat hij te veel introspectief en te weinig empirisch te werk gaat, zijn voorbeelden construeert en ze niet aan het leven ontleent.

XVII.

De bepaling dat predikanten en aanstaande predikanten vrijgesteld zijn van den algemeenen dienstplicht is onbillijk en onverstandig en dient daarom te worden afgeschaft.

XVIII.

De verschillende Kerkgenootschappen mogen niemand toelaten tot de bekleeding van het predikambt voordat het doctoraal-examen in de theologie door den candidaat met goed gevolg is afgelegd.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

